

ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД «ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені К. Д. УШИНСЬКОГО»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ГЮЛЬХАН ЮЛІЯ БОРИСІВНА

УДК: 165.316.423.2:316.347(043)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ВИТОКИ ТА ЕВОЛЮЦІЙНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ
МЕНТАЛЬНОСТІ**

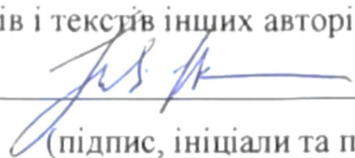
033 Філософія

03 Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне

джерело _____ Гюльхан Ю. Б.

 (підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник: Лісеєнко Олена Василівна,
доктор соціологічних наук, професор

Одеса – 2024

АНОТАЦІЯ

Гюльхан Юлія Борисівна. Витоки та еволюційні трансформації української ментальності. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 033 Філософія. – Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського». Одеса, 2024 р.

Зміст анотації

У дисертаційній роботі наведено результати філософського дослідження витоків формування сутнісних характеристик української національної ментальності та її еволюційних трансформацій у контексті нових історичних процесів.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю філософського осмислення української ментальності, дослідження якої дає змогу більш глибоко осмислити особливості розвитку сучасного українського суспільства. Можна зазначити, що сучасний час пов'язує в єдиний соціально-духовний вузол культуру, історію та націю з національним характером та національною ментальністю. Тому звернення до національної ментальності дасть змогу усвідомити різні виміри людського буття, які мають витоки в духовних особливостях народу, закладених у далекій давнині, та ті, які мають прояви сьогодні в сучасних соціальних реаліях розвитку суспільства. За цих обставин актуальним є дослідження у філософській площині витоків формування сутнісних характеристик української ментальності та її еволюційних трансформацій у сучасному суспільстві в контексті нових історичних процесів.

Мета дослідження полягає у філософському аналізі витоків формування сутнісних характеристик української національної ментальності та її еволюційних трансформацій у сучасному суспільстві.

Задля розв'язання першого завдання на основі аналізу філософської спадщини вітчизняних та зарубіжних мислителів уточнено визначення понять «ментальність», «менталітет», «національна ментальність», «українська ментальність» у сучасному філософському дискурсі. Запропоновано авторське визначення поняття «українська ментальність», під яким розуміється соціокультурний феномен, у якому життєві сенси (цінності) народу становлять моделюючу специфічну домінуючу його світовідчуття, світосприйняття, світорозуміння та взаємодію зі світом.

Зазначено, що поняття «українська ментальність» відображає сукупність психологічних, культурних, соціальних та історичних рис, які характеризують специфіку способу мислення, почуттів, цінностей, поведінки та сприйняття світу українського народу. Це поняття охоплює особливості світосприйняття та світовідношення українців, їх систему цінностей, переконань та традицій. Підкреслюється, що феномен національної ментальності відображає певний ціннісно-духовний стан народу, який формується унаслідок історично тривалого і досить стійкого впливу різних чинників і обставин (природно-географічних, суспільних, геополітичних, соціально-економічних, етнічних, релігійних, культурних, тощо). Але суспільні, соціокультурні перетворення, безумовно, впливають на закладені в структурі національної ментальності базові уявлення, ціннісні пріоритети, однак архетипи, традиції практично залишаються незмінними.

Упродовж виконання другого завдання проаналізовано розвиток уявлень про ментальність у спадщині зарубіжних та вітчизняних філософів. У філософському пізнанні феномену ментальності висвітлено такі ідеї та розробки: ідея ментальності як прояву «божественного» начала людини (Г. Сковорода, П. Юркевич); теорія та методологія функціонування ментальності та відображення ментальних стереотипів у національній культурі (Д. Чижевський); ідея доміюючої любові, втіленої в

категорії «серце», у людській свідомості, ментальності, житті (Д. Юркевич); проблема генези української ментальності в історичній ретроспективі (М. Костомаров).

При розгляді змістовних компонентів та логіко-онтологічних засад формування української національної ментальності проаналізовано ідеї сучасних українських учених Є. Борінштейна, Ю. Бродецької, О. Донченко, Р. Додонова, С. Кримського, О. Лісеєнко, Ю. Липи, М. Поповича, Д. Чижевського, В. Храмовой та ін.

Результатом виконання третього завдання стало визначення деяких основних сутнісних компонент структури національної ментальності, які формувались із ранньої стадії етногенезу. Зазначено, що феномен національної ментальності є соціокультурним феноменом, який сформувався унаслідок історично тривалого і досить стійкого впливу різних чинників і обставин (геополітичних, суспільних, природно-географічних, культурних, етнічних, соціально-економічних, релігійних та ін.). Архітектоніка ментальності містить багато різноманітних елементів і пластів, але запропоновано розглядати п'ятикомпонентну структуру національної ментальності, яка може бути представлена таким способом: 1) архетипічні компоненти – система архетипів, а також система стереотипів, цінностей, значень, які протягом історії набули архетипічного статусу; 2) соціально-історичний компонент, пов'язаний із національною пам'яттю, історією культури народу; 3) когнітивний компонент – образ світу і способи мислення колективного суб'єкта; 4) ціннісно-нормативний компонент – система цінностей, ціннісних орієнтацій, ідеалів, значень, норм; 5) емоційний компонент – соціально-психологічні почуття, вираження емоцій, емпатійність та ін. Кожен з цих компонентів має несвідомий і свідомий рівні, і характеризується стійкими і нестійкими структурними станами.

Зазначено, що серед ключових елементів і пластів в архітектоніці ментальності можна виділити дві групи компонентів, які впливають на формування та еволюцію сутнісних ознак національної ментальності: статичні та динамічні структури. Статичні, відносно стійкі структури національної ментальності – це компоненти, які уможливають зберігати унікальність, стійкість та особливості національної ментальності, її відмінності від іншої національної ментальності інших народів. Динамічні компоненти та структури національної ментальності дають змогу ментальності еволюційно трансформуватися, змінюватися зі зміною історичних та суспільних процесів. Їх виділення, навіть у такому схематичному вигляді, дає змогу допомогти глибшому філософському осмисленню формування та розвитку національної ментальності.

З погляду виділених статичних та динамічних структур архітектоніки ментальності, на нашу думку, універсальне значення в структурі національної ментальності мають принаймні такі компоненти, які визначають її сутнісну природу та унікальний характер – це архетипічний компонент, соціально-історичний компонент, пов'язаний з національною пам'яттю. Атрибутивними компонентами, які дають змогу ментальності одночасно зберігати свою унікальність та еволюційно трансформуватися, можуть бути такі компоненти, як когнітивний, ціннісно-нормативний та емоційний.

Результатом виконання четвертого завдання стало висвітлення аксіологічного аспекту формування української ментальності. Зазначено, що в українській національній ментальності цінність свободи набула архетипічного статусу, тому що вона проходить крізь всю українську культуру та історію. Архетип свободи в українській ментальності мав онтологічні підстави в козацьких структурах, у досвіді місцевого самоврядування, у військовій практиці, та має досі онтологічні підстави в

практиках політичного, економічного та соціокультурного життя сучасного українського суспільства.

У ментальності представлена та частина культури, яка дає людині можливість орієнтуватися в економічній, політичній і соціокультурній сферах життя, у сучасних суспільних реаліях. Цей пласт ментальності такий важливий та відносно самоцінний, що можна говорити про ціннісну ментальність. У найзагальнішому вигляді можна визначити ціннісну ментальність як певний спосіб мислення, розуміння і ставлення до навколишнього світу та діяльності в ньому, пов'язаний з потребами, цінностями, ціннісними орієнтаціями людей і ціннісними стандартами, прийнятими в цьому суспільстві (культурі).

Результатом виконання п'ятого завдання стало розкриття ролі стереотипів та архетипів у функціонуванні національної ментальності, які позначаються на поведінці людей, впливають на світосприйняття, надають специфічні риси інтерпретації людиною навколишнього світу. Проаналізовані такі архетипи української ментальності, як «Природа», «Дім», «Слово», «Воїн». Зазначено, що формування та розвиток цих архетипів пов'язано з етногенезом давньої культури українського народу, історичним розвитком української державності, освіти та культури.

У процесі виконання шостого завдання проаналізовано основні фактори, що впливають на формування національної ментальності, як: геополітичні (складне геополітичне становище України, пов'язане із перебуванням у центрі постійної боротьби різних державно-політичних сил); суспільно-політичні (запорізьке козацтво як зразок демократичного суспільства, тривале панування автократичних, тоталітарних режимів); історично-суспільні (постійне прагнення звільнитися від деспотизму); етнічні (поліетнічність соціальної структури українського суспільства), які сприяли становленню суттєвих рис української ментальності.

Результатом виконання сьомого завдання стало філософське

осмислення особливостей еволюційних трансформацій української ментальності в сучасному українському суспільстві, які відображають складні зміни в способах мислення, цінностях, стереотипах та поведінці українців під впливом глобалізаційних процесів, інформаційного суспільства та нових історичних процесів, пов'язаних, зокрема, з російсько-українською війною. В умовах соціально-політичних, економічних та духовно-культурних трансформацій, що відбуваються з різною інтенсивністю та мають відповідні наслідки для сучасного українського суспільства, змінюється і українська національна ментальність, в яких виявляється «душа народу», загальновизнані цінності, особливості світобачення, культурні ідеали та устремління. Цей процес не є статичним, він продовжується та змінюється відповідно до сучасних тенденцій і викликів та потребує подальшого філософського пізнання.

Ключові слова: ментальність, національна ментальність, українська ментальність, менталітет, свобода, цінності, культура, творчість, соціальні стереотипи, архетип, душа, еволюція, ідентичність, філософське пізнання.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ПО ТЕМІ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації, в яких опубліковано основні результати дисертації:

1. Гюльхан, Ю. Б., Лісеєнко, О. В. (2021). Національна ментальність як філософське поняття і соціокультурне явище. *Наукове пізнання: методологія та технологія*, 2, 41–46.
2. Гюльхан, Ю. Б. (2022). Прояви свободи в національній ментальності українського народу. *Перспективи : соціально-політичний журнал*, 2, 26–31.

3. Гюльхан, Ю. Б., Лісеєнко, О. В. (2022). Архетипи української ментальності з погляду онтології. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*, 4, 53–59.

4. Гюльхан, Ю. Б. (2023). Обриси формування української національної ментальності. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*. 2023, 3, 43–52.

Публікації, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації та додатково відображають її наукові результати:

1. Гюльхан, Ю. Б. (2021). Глобалізація і трансформація ідентичностей та ментальностей. *Світова самоізоляція як можливість переосмислення: матеріали VI науково-методичного міжнародного Круглого столу (8 черв.; Одеса)*. (с. 133–135). Одеса : Одеський національний університет «Одеська політехніка».

2. Гюльхан, Ю. Б. (2021). Ментальність як ресурс трансформації сучасного суспільства. *Концепти соціокультурної трансформації сучасного суспільства : матеріали IV Міжнародної конференції здобувачів вищої освіти і молодих вчених (21–22 трав.; Одеса)*. (с. 38–40). Одеса : Південноукраїнський національний університет імені К. Д. Ушинського.

3. Гюльхан, Ю. Б. (2022). Національна ментальність як форма самоідентифікації народу. *Південноукраїнські наукові студії : матеріали Всеукраїнської наукової конференції студентів та молодих вчених (15 груд.; Одеса)*. (с. 106–107). Одеса : Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського.

4. Гюльхан, Ю. Б. (2022). Цінність свободи в українській ментальності. *Матеріали VI Міжнародної наукової конференції студентів, молодих вчених та науковців «Методологія та технологія сучасного філософського пізнання»*. (20–21 трав.; Одеса). (с. 62–64). Одеса :

Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського.

5. Гюльхан, Ю. Б. (2023). Аксіологічні основи розвитку української національної ментальності. *Наука, освіта і технології: тенденції, виклики, перспективи: міжнародна науково-практична конференція* (7 верес.; Орхус). (с. 16–21). Орхус, Данія.

ABSTRACT

Guelhan Julia Borysivna. The Origins and Evolutionary Transformations of Ukrainian Mentality. – Manuscript.

Dissertation for a Degree of Doctor of Science in Philosophy (033 Philosophy). – South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky. Odesa, 2024.

The dissertation offers the findings of a philosophical inquiry into the fundamental elements shaping the evolution of Ukrainian national mentality within the framework of emerging historical dynamics.

The significance of this research stems from the imperative need for a philosophical comprehension of Ukrainian national mentality, the examination of which facilitates a more profound understanding of the idiosyncrasies inherent in the current evolution of Ukrainian society. Indeed, the present era amalgamates culture, history and national identity into a cohesive socio-spiritual amalgam characterized by distinctive national traits and mindset. Consequently, delving into national mentality enables the examination of various dimensions of human existence, grounded in the spiritual essence of the population, established since antiquity and presently observable in the social fabric of societal advancement today. Given these conditions, an inquiry into the origins of essential traits in the formation of Ukrainian national mentality and its evolutionary changes amidst socio-cultural shifts and emerging historical patterns remains profoundly relevant.

The dissertation aims to undertake a philosophical examination of the foundational components influencing the formation of Ukrainian national mentality and its evolutionary path within today's society, situated within the context of emerging historical paradigms.

To fulfill the primary objective, an exploration of the philosophical legacy from both Ukrainian and international scholars was conducted to refine the definitions of key concepts such as “mentality”, “mindset”, “national mentality” and “Ukrainian mentality” within the current philosophical discourse. The proposed definition of “national mentality” introduces a novel perspective, characterizing it as an integrative-syncretic phenomenon whereby the core life meanings or values of a nation serve as the predominant influence shaping its self-awareness, worldview and relationship with the external world.

The concept of “Ukrainian national mentality”, as can be observed, encapsulates a composite of psychological, cultural, social and historical traits that delineate the distinctiveness of Ukrainian cognitive processes, emotional responses, value systems, behavioural patterns and perceptions of reality. This construct encompasses the idiosyncrasies of Ukrainian perspectives and approaches toward the world, including their value systems, belief structures and cultural traditions. Furthermore, the phenomenon of national mentality reflects a particular socio-spiritual condition of the populace, evolving over time due to a protracted and relatively stable amalgamation of various influencing factors and circumstances, such as natural-geographical, socio-economic, ethnic, religious and cultural dynamics. Nonetheless, while societal and socio-cultural transformations undeniably impact the fundamental tenets and value hierarchies inherent in national mentality, the underlying archetypes and traditional frameworks largely endure.

In the course of addressing the second objective, an examination was conducted into the conceptual evolution concerning national mentality as delineated in the intellectual legacies of both Ukrainian and foreign

philosophers. Within the realm of philosophical discourse on mentality, the following concepts and advancements were expounded upon: the notion of mentality as an expression of the “divine” essence inherent in human nature (H. Skovoroda, P. Yurkevych); the theoretical framework and methodological approaches concerning the operation of mentality and the manifestation of mental stereotypes within national culture (D. Chyzhevskyi); the proposition of love’s primacy, encapsulated within the metaphorical realm of the “heart”, in shaping human consciousness, mentality and existential experience (D. Yurkevych); the investigation into the historical genesis of Ukrainian mentality (M. Kostomarov).

Moreover, in the scrutiny of the substantive components and the logical-ontological foundations implicated in the shaping of national mentality, the scholarly insights of today’s Ukrainian intellectuals, such as E. Borinshtein, Yu. Brodetska, D. Chyzhevskyi, R. Dodonov, O. Donchenko, V. Khramova, S. Krymskyi, O. Liseienko, Yu. Lypa, M. Popovych and others, were thoroughly examined.

The culmination of the third objective involved delineating fundamental components intrinsic to the framework of national mentality, which have undergone development since the nascent stages of ethnogenesis. Notably, the phenomenon of national mentality is underscored as a socio-cultural construct forged by protracted and relatively stable influences stemming from a myriad of factors and circumstances encompassing geopolitical, societal, natural-geographical, cultural, ethnic, socio-economic and religious dimensions. While the architecture of national mentality exhibits a multifaceted array of elements and strata, it is proposed to adopt a five-component structure for its analysis, outlined as follows: 1) archetypal components encompassing a system of archetypes, stereotypes, values and meanings that have attained archetypal status over the course of history; 2) the socio-historical component intricately tied to national memory and cultural history; 3) the cognitive component

delves into the worldview and cognitive processes of the collective subject; 4) the value-normative component encapsulates the system of values, value orientations, ideals, meanings and norms; 5) the emotional component encompasses social-psychological sentiments, emotional expressions and empathy among others. Each of these components manifests both conscious and unconscious levels and is characterized by both stable and variable structural states.

Concurrently, as one delves into the fundamental elements and layers constituting the framework of national mentality, two discernible categories of components arise, each contributing to the formation and development of its fundamental attributes: static and dynamic structures.

The static structures of national mentality, characterized by relative stability, serve as repositories of its distinctiveness, stability and idiosyncrasies, setting it apart from the mental frameworks of other nations. Conversely, the dynamic components and structures of national mentality facilitate its evolutionary adaptation and transformation in response to shifts in historical and societal contexts. Even in a rudimentary framework, the delineation of these components contributes to a more profound philosophical comprehension of the genesis and maturation of national mentality.

Viewing the delineated static and dynamic structures within the framework of national mentality, certain components are perceived to possess overarching significance in shaping the essence and distinctiveness of national mentality. These pivotal elements encompass the archetypal component and the socio-historical component intertwined with national memory. Additionally, attributive components, facilitating the concurrent preservation of uniqueness and evolutionary adaptation of mentality, may encompass the cognitive, value-normative and emotional dimensions.

The outcome of tackling the fourth objective entailed shedding light on the axiological dimension in the formation of Ukrainian national mentality. It

follows that within Ukrainian national mentality, the concept of freedom has assumed an archetypal stature, permeating all strata of Ukrainian culture and historical narratives. The archetype of freedom within Ukrainian mentality finds its ontological roots in Cossack structures, local governance practices, military traditions and continues to maintain ontological significance in today's Ukrainian society's political, economic and socio-cultural landscapes.

In the realm of national mentality, a cultural facet emerges facilitating one's navigation through the economic, political and socio-cultural domains of today's society. This facet of mentality, deemed crucial and inherently intrinsic, can be delineated as a value-oriented mentality. Broadly construed, a value-oriented mentality denotes a specific cognitive framework for perceiving and engaging with the surrounding world and its activities. It is intricately intertwined with the needs, values and value orientations prevalent among individuals, as well as the societal value standards embraced within a particular cultural milieu.

The culmination of the fifth objective led to an exposition on the pivotal role played by stereotypes and archetypes in shaping national mentality. These cognitive constructs manifest in one's behavioural patterns, exert influence over their worldview and imbue distinct characteristics into their interpretation of the external environment. An examination of archetypes within the Ukrainian mentality, such as «Nature», «Home», «Word» and «Warrior» was undertaken. One can see that the genesis and evolution of these archetypes are intricately related to the ethnogenesis of ancient Ukrainian culture, the historical trajectory of Ukrainian statehood, as well as educational and cultural developments.

In the course of addressing the sixth objective, a comprehensive analysis was conducted on the primary factors that exert influence on the formation of national mentality. These factors encompassed geopolitical considerations, delineating the intricate geopolitical landscape of Ukraine, characterized by its

central position in a perpetual struggle among diverse state-political entities. Besides, socio-political dynamics were scrutinized, exemplified by the Zaporozhian Cossacks, emblematic of a democratic societal model juxtaposed against the backdrop of protracted governance under autocratic and totalitarian regimes. Moreover, historical-social underpinnings were examined, highlighting a persistent aspiration for emancipation from despotism. Furthermore, ethnic dimensions were explored, underscoring the polyethnic nature of Ukrainian societal structures, all of which collectively contributed to the delineation of significant attributes within the Ukrainian national mentality.

The outcome of addressing the seventh objective entailed engaging in philosophical contemplation regarding the distinctive features of the evolutionary shifts occurring within the Ukrainian mentality amid the backdrop of today's Ukrainian society. These shifts denote intricate alterations in cognitive frameworks, value systems, stereotypes and behavioural patterns among Ukrainians, catalyzed by the influences of globalization, the emergence of the information society and recent historical events such as Russia's war against Ukraine. Amidst the complex socio-political, economic and socio-cultural transformations occurring with differing degrees of intensity and subsequent implications for today's Ukrainian society, the Ukrainian national mentality undergoes alterations, revealing the essence of the "soul of the nation", universally recognized values, nuances of worldview, cultural ideals and aspirations. This ongoing process is characterized by dynamism rather than staticity, continuously evolving in response to current trends and challenges, thereby necessitating further philosophical inquiry.

Keywords: mentality, national mentality, Ukrainian mentality, mindset, freedom, values, culture, society, creativity, social stereotypes, archetype, soul, evolution, identity, philosophical understanding.

THE LIST OF THE AUTHOR'S PUBLICATIONS

Articles in professional journals of Ukraine

1. Guelhan, J., Liseienko, O. (2021). Natsionalna mentalnist yak filosofske poniattia i sotsiokulturne yavyshe. Naukove piznannia: metodolohiia ta tekhnolohiia, 2, 41–46.
2. Guelhan, J. (2022). Proiavy svobody v natsionalnii mentalnosti ukrainskoho narodu. Perspektyvy : sotsialno-politychnyi zhurnal, 2, 26–31.
3. Guelhan, J., Liseienko, O. (2022). Arkhetypy ukrainskoi mentalnosti z pohliadu ontolohii. Perspektyvy. Sotsialno-politychnyi zhurnal, 4, 53–59.
4. Guelhan, J. (2023). Obrisy formuvannia ukrainskoi natsionalnoi mentalnosti. Perspektyvy. Sotsialno-politychnyi zhurnal. 2023, 3, 43–52.

Works of approbation character

1. Guelhan, J. (2021). Hlobalizatsiia i transformatsiia identychnosti ta mentalnosti. Svitova samoizoliatsiia yak mozhlyvist pereosmyslennia: materialy VI naukovo-metodychnoho mizhnarodnoho Kruhloho stolu (8 cherv.; Odesa). (s. 133–135). Odesa : Odeskyi natsionalnyi universytet «Odeska politekhnik».
2. Guelhan, J. (2021). Mentalnist yak resurs transformatsii suchasnoho suspilstva. Kontsepty sotsiokulturnoi transformatsii suchasnoho suspilstva : materialy IV Mizhnarodnoi konferentsii zdobuvachiv vyshchoi osvity i molodykh vchenykh (21–22 trav.; Odesa). (s. 38–40). Odesa : Pivdennoukrainskyi natsionalnyi universytet imeni K. D. Ushynskoho.
3. Guelhan, J. (2022). Natsionalna mentalnist yak forma samoidentyfikatsii narodu. Pivdennoukrainski naukovi studii : materialy Vseukrainskoi naukovo konferentsii studentiv ta molodykh vchenykh (15 hrud.; Odesa). (s. 106–107). Odesa : Pivdennoukrainskyi natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni K. D. Ushynskoho.
4. Guelhan, J. (2022). Tsinnist svobody v ukrainskii mentalnosti. Materialy VI Mizhnarodnoi naukovo konferentsii studentiv, molodykh vchenykh ta

naukovtsiv «Metodolohiia ta tekhnolohiia suchasnoho filosofskoho piznannia». (20–21 trav.; Odesa). (s. 62–64). Odesa : Pivdennoukrainskyi natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni K. D. Ushynskoho.

5. Guelhan, J. (2023). Aksiolohichni osnovy rozvytku ukrainskoi natsionalnoi mentalnosti. Nauka, osvita i tekhnolohii : tendentsii, vyklyky, perspektyvy : mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia (7 veres.; Orkhus). (s. 16–21). Orkhus, Daniia.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	18
РОЗДІЛ 1. Теоретико-методологічні основи філософського дослідження української ментальності	25
1.1. Генезис і експлікація понять «ментальність», «менталітет», «національна ментальність», «українська ментальність».....	25
1.2. Ретроспектива розвитку філософських поглядів про ментальність....	40
Висновки до першого розділу.....	60
РОЗДІЛ 2. Витоки і передумови формування української ментальності.....	67
2.1. Сутнісні елементи національної ментальності з погляду онтології.....	67
2.2. Аксіологічний аспект формування української ментальності.....	99
2.3. Архетипи української ментальності.....	116
Висновки до другого розділу.....	127
РОЗДІЛ 3. Еволюційні трансформації української ментальності у контексті нових історичних процесів.....	131
3.1. Особливості еволюційних трансформації української ментальності.....	131

3.2. Ціннісні зрушення української ментальності в умовах нових історичних процесів.....	154
Висновки до третього розділу.....	167
Висновки	172
Список використаних джерел.....	176

ВСТУП

У сучасному українському суспільстві з років незалежності держави відбуваються глибокі зміни в усіх суспільних сферах, у свідомості людей, ціннісних орієнтаціях, ментальності. Але характер та особливості суспільних змін, що відбуваються, визначаються не тільки перетвореннями в економічній, політичній та інших галузях соціуму, але й зумовлені змінами в культурі, національній ментальності, з якими пов'язана історична пам'ять, цінності, настанови, архетипи.

Необхідність дослідження української ментальності зумовлена як внутрішніми викликами, пов'язаними з трансформацією українського суспільства, так і зовнішніми викликами, які постають перед країною у зв'язку з євроінтеграційними та глобалізаційними процесами.

Дослідження національної своєрідності народу і його культури, ментальності дає змогу більш глибоко осмислити тенденції розвитку певної нації, суспільства в сучасному світі. Наш час пов'язує в єдиний соціально-духовний вузол культуру, історію та націю з національним характером та національною ментальністю.

Методологічним проблемам теорії ментальності, особливостям наукового пізнання феномену ментальності присвячені роботи

М. Поповича, С. Кримського, О. Донченко, О. Лісеєнко, І. Старовойт, В. Яніва та ін.

У сучасній українській філософії серед праць, присвячених дослідженню трансформації різних аспектів української ментальності варто назвати праці таких дослідників, як З. Атаманюк, Є. Борінштейна, Ю. Бродецької, Т. Поплавської, О. Петінової, О. Рудакевич, О. Халапсіса, та ін.

Важливе місце в дослідженні української ментальності посідають праці вітчизняних філософів попереднього покоління. З цих розробок та ідей треба виділити такі: ідея ментальності як прояву «божественного» начала людини (Г. Сковорода, П. Юркевич); теорія та методологія функціонування ментальності та відображення ментальних стереотипів у національній культурі (Д. Чижевський); ідея домінанти любові, втіленої в категорії «серце», у людській свідомості, ментальності, житті (Д. Юркевич); проблема генези української ментальності в історичній ретроспективі (М. Костомаров).

Для обґрунтування теоретичних положень у дисертації використовувались праці таких учених: А. Кульчицькій, Р. Додонов, Ю. Липа, Д. Чижевський, К. Юнг та ін.

Актуальність дослідження витоків формування та еволюційних трансформацій української ментальності, незважаючи на наявність наукової літератури з окресленої проблеми, зумовлена потребою усвідомити різні виміри людського буття, які мають витoki в духовних особливостях народу, закладених у далекій давнині, і тих, які мають прояви сьогодні внаслідок адаптації людей до сучасних соціальних змін. За цих обставин важливим є дослідження феномена національної ментальності, еволюції української ментальності в умовах трансформації суспільства та нових історичних процесів.

Зважаючи на це, **науковим завданням** є теоретичне концептуальне осмислення витоків формування та еволюційних трансформацій української ментальності, що відкриває перспективу розуміння характеру, основних принципів розвитку суспільного життя українського народу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами

Кваліфікаційну наукову працю виконано в межах планової наукової теми кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» «Розвиток творчої особистості в сучасному соціально-філософському пізнанні» (державна реєстрація 0122U000076).

Тема дослідження затверджена на засіданні вченої ради 29 жовтня 2020 року (протокол № 3).

Мета і завдання дослідження

Метою дослідження є філософський аналіз витоків формування сутнісних характеристик української ментальності та її еволюційних трансформацій у сучасному суспільстві.

Відповідно до вказаної мети визначено такі **завдання**:

- Проаналізувати сучасні теоретико-методологічні підходи до визначення змісту поняття «ментальність», «менталітет», «національна ментальність», «українська ментальність»;
- Розглянути ретроспективу розвитку філософських поглядів про феномен ментальності;
- Охарактеризувати сутнісні елементи структури ментальності як соціокультурного феномена;
- Розглянути аксіологічний аспект формування української ментальності;

- Проаналізувати архетипи української ментальності як ціннісно-символічних структур української культури;
- Розкрити особливості еволюційних трансформацій української ментальності в сучасному суспільстві;
- Проаналізувати ціннісні зрушення в сучасній українській ментальності в контексті розвитку сучасного суспільства та нових історичних процесів.

Об'єкт дослідження - українська ментальність.

Предмет дослідження - витоки та еволюційні трансформації української ментальності

Методологічна база дослідження. Методологічним джерелом є філософські, культурологічні, соціологічні концепції дослідників української ментальності.

Методи дослідження. Під час роботи автором були застосовані загальнонаукові та філософські методи: аналіз і синтез понять і категорій, метод сходження від абстрактного до конкретного, метод узагальнення та описовий метод, що дало змогу визначити зміст поняття «українська ментальність» та її сутнісні характеристики.

Для характеристики аксіологічного аспекту формування української ментальності, взаємопов'язаності ціннісного ядра ментальності з проявами української ментальності в сучасному суспільному житті використано аксіологічний метод.

Також у кваліфікаційній роботі було використано такі підходи: системний, історико-філософський, феноменологічний. Системний підхід надав змогу узагальнити філософське розуміння української ментальності в сукупності зовнішніх і внутрішніх умов та проаналізувати структуру національної ментальності. Історико-філософський підхід дозволив розглянути основні фактори формування української ментальності.

Феноменологічний підхід дав змогу здійснити аналіз української ментальності як багатогранного соціокультурного феномена та висвітлити духовну природу цього феномену.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що визначено низку нових наукових положень, які стосуються філософського аналізу витоків формування сутнісних характеристик української ментальності та її еволюційних трансформацій у сучасному суспільстві, а саме:

вперше :

- подано визначення української ментальності як соціокультурного феномену, у якому життєві сенси (цінності) народу становлять моделюючу специфічну домінанту його світовідчуття, світосприйняття, світорозуміння та взаємодію зі світом;
- запропоновано розглядати п'ятикомпонентну структуру національної ментальності, яка містить архетипічний, соціально-історичний, когнітивний, ціннісно-нормативний, емоційний компоненти, що надають можливості виявляти особливості проявів ментальності;
- визначено в архітектоніці ментальності дві групи компонентів, які впливають на формування та еволюцію її сутнісних ознак: статичні та динамічні структури. Зазначено, що статичні, відносно стійкі структури ментальності сприяють збереженню унікальності національної ментальності, динамічні компоненти – дають змогу ментальності еволюційно трансформуватися, змінюватися зі зміною історичних та суспільних процесів. Зокрема, до статичних структур національної ментальності належать архетипи, соціально-історичні компоненти, пов'язані із національною пам'яттю, до динамічних структур – когнітивний, ціннісно-нормативний та емоційний компоненти.

удосконалено:

- визначення сутнісних характеристик поняття «української ментальності», яке відображає сукупність психологічних, культурних, соціальних та історичних ознак, які характеризують специфіку способу мислення, почуттів, цінностей, поведінки та сприйняття світу українського народу;
- наукові погляди щодо ролі стереотипів та архетипів у функціонуванні національної ментальності, охарактеризовано такі архетипи української ментальності, як «Природа», «Дім», «Слово», «Воїн»;

отримало подальший розвиток:

- положення стосовно аксіологічного аспекту формування української ментальності;
- наукові погляди щодо осмислення особливостей еволюційних трансформацій української ментальності в сучасному українському суспільстві, які відображають складні зміни в способах мислення, цінностях, стереотипах та поведінці українців під впливом глобалізаційних процесів, інформаційного суспільства та нових історичних процесів, пов'язаних, зокрема, з російсько-українською війною.

Практична значущість отриманих результатів дослідження полягає в можливості їх застосування для розв'язання широкого спектра наукових завдань. Представлені в роботі характеристики, положення, висновки можуть бути використані при викладанні навчальних курсів для спеціальності 033 Філософія, а також можуть сприяти виробленню більш продуманих політико-заходів та реалізації проєктів реформування країни.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою роботою автора. Її основні висновки та положення наукової новизни є результатом самостійно проведеного дослідження.

Апробація отриманих результатів дослідження. Основні положення та результати дослідження оприлюднено на наукових конференціях, серед яких конференціях: «Концепти соціокультурної трансформації сучасного суспільства» (Одеса, 2021); «Світова самоізоляція як можливість переосмислення» (Одеса (Україна), Бенгбу (Китай), 2021); «Південноукраїнські наукові студії» (Одеса, 2021); «Методологія та технологія сучасного філософського пізнання» (Одеса, 2022); «Наука, освіта і технології: тенденції, виклики, перспективи» (м. Орхус, Данія, 2023).

Структура дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів (7 підрозділів), висновків до кожного розділу, списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 193 сторінки, з яких основний текст - 160 сторінок, список використаних джерел включає 191 найменування, з них 43 іноземними мовами.

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ФІЛОСОФСЬКОГО ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ

1.1. Генезис і експлікація понять «ментальність», «менталітет», «національна ментальність», «українська ментальність»

Феномен української ментальності є складним і багатогранним явищем. Саме тому ми вважаємо, що неможливо розглядати поняття «українська ментальність», яке відображає цей складний соціокультурний феномен, без загального розуміння того, що собою являє «ментальність», «менталітет», «національна ментальність», та співвідношення поняття «національної ментальності» із такими суміжними поняттями як «національний характер», «національна самосвідомість».

Поняття «ментальність» має давнє походження і є одним із багатозначних понять у філософській науці. Досі визначення поняття ментальності залишається дискусійним, що може пояснюватись складністю, динамізмом, багаторівневим характером феномену ментальності. Феномен ментальності розглядається представниками різних

наук: культурології, соціології, антропології, політології та ін. Специфіка наукових підходів різних галузей знання до вивчення феномену ментальності відображається насамперед у різних інтерпретаціях визначення поняття «ментальність».

Особливості соціологічного підходу до вивчення ментальності пов'язані з розумінням ментальності як комплексу індивідуальних чи колективних уявлень, ціннісних орієнтацій, настанов, стереотипів людей, що проявляються в певних типах їх поведінки. Але на відміну від масової свідомості, громадської думки, які можливо зафіксувати за допомогою певних соціальних показників соціологічними методами, ментальність важко виміряти за допомогою емпіричних методів та описати в чітко визначених параметрах. Отже, ментальність не може бути предметом класичного емпіричного дослідження, але деякі сутнісні прояви та характерні риси ментальності можна висвітлити з погляду соціологічного аналізу (Лісеєнко, 2022).

Специфіка психологічного підходу до інтерпретації ментальності полягає в розгляді ментальності як соціально-психологічного феномену, сукупності певних соціально-психологічних рис, характеристик індивідуальної або колективної свідомості (Данилюк, 2017).

Специфіка антропологічного вивчення ментальності полягає у висвітленні ментальності як стану індивідуального мислення, яка має статичний характер, тому, що її важливі несвідомі елементи виражаються подібно до колективного способу осягнення навколишньої реальності. Водночас антропологи зазначають необхідність змінності ментальності, оскільки вона є феноменом, який визначає світосприйняття людини, народу (Beer, 2013).

Особливість же філософського підходу полягає в тому, що ментальність. Особливість же філософського підходу полягає в тому, що ментальність осмислюється з двох позицій: онтологічно, як об'єктивно

наявний феномен, і гносеологічно, як теоретичний конструкт, інструмент дослідника, створений із метою більш глибокого пояснення складних духовних феноменів.

Етимологічні витoki цього терміну пов'язані з латинським «mens», «mentis», що означає будь-яке духовне явище чи діяльність: думка, розум, мислення і навіть образ мислення, душевний склад. Звідси термін «mentalis» – те, що від мислення, інтелекту. Англійською mental означає те, що діється винятково в розумі, а також те, що належить до інтелектуальних здібностей та процесів. У найзагальнішому сенсі ментальність трактується як специфічний спосіб і тип мислення, глибоке джерело і рівень колективної свідомості, що містить і несвідоме. В енциклопедичних словниках дається дуже широке визначення поняття ментальність: «1. Здатність мислення, інтелект. 2. Спосіб мислення. 3. Умонастрій» (Філософський енциклопедичний словник, 2002).

Водночас ментальність трактується як багатогранний термін, який відображає глибокий рівень людського мислення, що містить як сферу усвідомленого, так і значною мірою сферу несвідомого.

Категорія «ментальність» визначає сучасний контекст онтологічних характеристик людини в культурі, її світосприйняття та світобачення крізь призму власної нації (етнокультурної спільноти). У контексті нашого дослідження варто зазначити, що в сучасній філософській літературі зазначається таке трактування ментальності як системи елементів духовного життя і світосприймання, яка генералізує смисли ціннісних, символічних, когнітивних свідомих чи підсвідомих структур, сукупності настроїв, поглядів, світобачення, що визначають здатність спільностей та індивідів сприймати чи діяти відповідно (Попович, 2006).

На думку І. Данилюка, ментальність є глибоким рівнем колективної та індивідуальної свідомості, зокрема й підсвідомого. Він

зазначає, що ментальність є «сукупністю готовностей, настановлень та переконань індивіда або соціальної групи діяти, мислити, відчувати та сприймати світ певним чином, залежним від традицій, звичаїв, соціальних інституцій і всього довкілля людей» (Данилюк, 2017)

У праці відомого українського вченого М. Поповича «Теорія ментальності» надається визначення поняття «ментальність»: це то, що «відбувається в розумі, в психіці індивіда, а не в матеріально виражених поведінкових діях» (Попович, 2006). При цьому вчений зазначає, що за «цими поведінковими діями можна було б судити про їх внутрішньо - психічний, моральний або інтелектуальний зміст» (Попович, 2006).

Зазначимо, що ментальність є глибинним рівнем колективної та індивідуальної свідомості, який містить і позасвідоме, відносно стійку сукупність настанов і схильностей індивіда або соціальної групи, що спонукають до певного типу сприйняття, мислення та дій. Якщо картина світу існує як усвідомлене уявлення, то ментальність більшою мірою реалізується в певних формах поведінки і переживається емоційно. Вона об'єднує раціональне та інтуїтивне, суспільне та індивідуальне, усвідомлене і неусвідомлене.

На думку Н. Гнасевич, ментальність може бути визначена, як «характеристика специфіки сприйняття і тлумачення світу в системі духовного життя того чи іншого народу, нації, соціальних суб'єктів, що уособлюються певними соціокультурними феноменами, рівень індивідуальної та суспільної свідомості, що втілює константи життєвих настанов і моделей поведінки, емоцій, налаштувань та культурних традицій певних соціумів» (Гнасевич Н., 2011)

Прийнято вважати, що уперше у науковому дискурсі категорія «*mentalité*» зустрічається у французького психолога та етнографа Л. Леві-Брюля у роботі «*Les fonctions mentales dans les sociétés inferieures*» (1910) і «*La mentalité primitive*». Завдяки працям Л. Леві-Брюля, поняття

«mentalité» почало використовуватися не стільки для характеристики способу мислення певної соціальної групи, нації, скільки для відображення специфіки мислення певної спільноти у конкретну історичну епоху. Також проблематику ментальності у своїх працях розробляв К. Леві-Стросс.

Дослідженням феномену ментальності людей у різні історичні періоди займалися представники французької історичної школи «Анналов», серед яких найбільш відомими вченими були М. Блок, який визначав ментальність як «групову, колективну свідомість» та Л. Февр, який розумів це поняття як «заломлення колективного в індивідуальному».

Але підхід у визначенні ментальності, який фокусує увагу на його історичній обумовленості, пов'язаний із поняттями «свідомість» і «мислення». Треба зауважити, що протягом Нового часу в низці філософських розробок (наприклад, роботи Ш. Монтеск'є, Ж. Б. Віко, І. Гердера, Г. В. Ф. Гегеля та ін.) набула розвитку ідея про «народний дух» будь-якого народу. До середини XIX ст. ця ідея набула такого значення в науці, що в 1859 р. М. Лацарус та Х. Штейнталь оголосили про виникнення нового наукового напрямку – етнічної психології та видання з цієї проблематики відповідного журналу. На думку вчених, ця нова наука мала займатися вивченням «народної душі», тобто особливостями культурної спадщини, законів духовного життя народів. Надалі цей напрям підтримали У. Вундт, Р. Р. Шпет, Р. Лебон, Р. Тард та інші вчені.

Ментальність є досить складним соціокультурним феноменом. Але труднощі для сучасних дослідників представляє ще і те, що поняття «ментальність» використовується разом с поняттям «менталітет», відбувається змішання понять «менталітет» і «ментальність», які багатьма дослідниками ототожнюються.

Деякі науковці (Н. Белякова, Н. Нестерова, ін.) вважають, що поняття ментальність та менталітет відображають різні сторони одного соціального явища, причому менталітет є сукупністю стійких характеристик нації, а ментальність, яка залежить від конкретних соціально-історичних обставин, є ситуативною, фрагментарною. Тобто менталітет та ментальність співвідносяться в цьому випадку як загальне та часткове. Але в той же час деякі інші дослідники (Т. Поплавська, І. Данилюк, ін.) вважають, що поняття «менталітет» і «ментальність» ототожнювати неправильно. Зазначається, що менталітет є інтегральною духовно-моральною особливістю людей, які живуть у конкретній культурі, та проявляється у специфічному баченні ними оточуючого світу і ставленні до нього.

На нашу думку поняття менталітету відображає систему елементів духовного життя і світосприйняття та включає сукупність ціннісних, символічних, свідомих чи підсвідомих відчуттів, уявлень, настроїв, поглядів, світобачення. До менталітету належать звички, прагнення, символіка, традиції, інтуїтивне несвідоме, які існують на рівні несвідомих психічних процесів. На відміну від менталітету під ментальністю специфічний стиль світосприйняття, який відображає тривалий процес сумісного існування людей в схожих природньо-географічних і соціокультурних умовах.

Тому дискусія стосовно розмежування понять «ментальність» та «менталітет» у фаховій спільноті досі триває. Аналіз співвідношення цих двох понять у сучасному науковому дискурсі та їх розмежування важливе в контексті нашого дослідження, оскільки його предметом є саме національна ментальність.

На наш погляд, поняття «ментальність» та «менталітет» є спорідненими, але мають відмінності у своїх сутнісних характеристиках. На наш погляд, поняття менталітету відображає певний спосіб мислення,

склад розуму, який проявляється в пізнавальному, емоційному, поведінковому явищах національній спільноті, окремих індивідів. На відміну від менталітету, під ментальністю треба розуміти глибинний рівень колективного та індивідуального способу мислення, системи цінностей, норм, архетипів, які регулюють поведінку в соціокультурних реаліях буття, та зумовлені процесом життєдіяльності в певних географічних, історичних та культурних умовах. Ментальність – важливий духовний феномен, який виступає інтегральною соціокультурною ознакою особистості, народу, нації.

Від аналізу сутнісних характеристик поняття «ментальність» перейдемо до філософської рефлексії поняття «національна ментальність». Під національною ментальністю в найзагальнішому вигляді ми пропонуємо розглядати історично сформовану та усвідомлену систему символів, настанов, цінностей, стереотипів і архетипів нації, які мають специфіку поведінкового прояву. Характерні риси національної ментальності закріплюються в когнітивній сфері та визначаються насамперед тими знаннями, уявленнями про навколишній світ, якими володіє нація, та детермінуються разом із домінуючими потребами, архетипами колективного безсвідомого та ієрархією цінностей. На нашу думку, національна ментальність – це інтегрально-синкретичний духовний феномен, у якому життєві сенси (цінності) народу становлять моделюючу домінанту його світовідчуття, світосприйняття та світорозуміння.

Поняття національної ментальності прийшло на зміну уявленням про «душу народу», «психологію нації». У філософській думці XX століття панували уявлення про національну ментальність, яку тоді називали національним характером або соціальним характером. З питань національного характеру тоді писалось дуже багато. Говорячи про національний характер, зазначалось, що нації відрізняються одна від одної не тільки матеріальними умовами їх життя, а й духовним складом,

що виражається в особливостях національної культури. П. Гнатенко зазначає, що національний характер є сукупністю «соціально-психологічних рис (національно-психологічних настанов, стереотипів), що властиві національній спільноті на певному етапі розвитку і проявляються в ціннісних ставленнях до навколишнього світу, а також у культурі, традиціях, звичаях, обрядах» (Гнатенко, 1997). Учений також зазначає, що національний характер формується протягом історичного розвитку нації і на його формування впливають такі фактори, як географічні (клімат, географічне становище та ландшафт території, де відбувається формування нації), загальноісторичні умови життя народу (суспільні, релігійні, ін), культурні (стан та характер виховання, мова, ін.) (Гнатенко, 1997).

Більшість дослідників вважає, що національний характер та національна ментальність знаходяться в близькій взаємодії, але не можна стверджувати про ототожнення цих феноменів. Це різні соціокультурні феномени, які мають різні способи прояву в культурі народу. Так національний характер яскраво відображається в народній творчості – літературі, музиці, піснях, танцях, а національна ментальність – у державотворенні та економічній діяльності.

Основна відмінність між цими поняттями полягає в тому, що поняття національного характеру відображає сукупність національно-психологічних рис та якостей, водночас як національна ментальність досліджує особливості мислення та поведінки певного народу. Перш за все, національний характер відображає загальні риси та якості, які вважаються типовими для певного народу. Це може включати стиль спілкування, ставлення до роботи, сімейні цінності та ін. Національний характер формується під впливом культурних та історичних факторів, таких як традиції, мова, релігія, політичні події тощо. Він також

відображає суспільні норми і цінності, які визначають, що вважається прийнятним або неприйнятним у певному суспільстві.

Хоча національний характер та національна ментальність можуть бути пов'язані, вони представляють різні аспекти культурної ідентичності. Національний характер та національна ментальність є соціокультурними феноменами за своєю природою, між ними багато взаємодії, але вважаємо, що треба проводити між ними розмежування. Але це розмежування не означає відсутність між ними взаємодії. Так, деякі вчені зазначають єдину світоглядно-поведінкову сутність національного характеру та національної ментальності, спільність факторів, що впливають на їх формування: психогенетичні або «глибинно-психічні», природно-географічні, соціально-економічні та історичні. Крім цього, структурними елементами як національного характеру, так і національної ментальності є стереотипи і настанови, які формуються під впливом компонентів несвідомого, зокрема архетипів.

Національний характер, як і національна ментальність є такими соціокультурними феноменами, які трансформуються під впливом історичних, політичних та економічних умов буття народу. Але на нашу думку, національна ментальність змінюється повільніше, ніж національний характер, тому що національна ментальність включає колективне підсвідоме.

У контексті подальшого аналізу взаємовідносин національного характеру та ментальності треба зазначити, що певною мірою національний характер є складовою частиною структури поняття «національна ментальність». Національний характер визначається як сукупність найбільш сталих, базових для певної нації специфіки сприймання навколишнього світу та способів реагування на нього. Поняття «національний характер» відображає більш емоційно-почуттєвий рівень національної психіки та виражається в домінантних у певної нації

почуттях, емоціях, настроях, а також у швидкості й інтенсивності реагування на ті чи інші події, тобто в національному темпераменті.

Елементи національного характеру виступають важливим способом стихійного, емпіричного, буденного відображення навколишньої дійсності в психіці представників певної нації, створюючи в такий спосіб її соціальну єдність. Зберігаючись і в подальшому, первісні риси національного характеру підкоряються впливу соціально-політичних факторів, але на повсякденному рівні вони виявляються особливо відчутно в трансформаційні періоди розвитку суспільства. Відома вітчизняна дослідниця О. Донченко стверджує, що кризова поведінка етносу, незважаючи на зміну соціально-історичних обставин, кожного разу репродукується приблизно в аналогічних проявах через трансляцію від старих генерацій молодших дистресових архетипів «у вигляді специфічних саме для цього суспільства норм реакцій на ті чи ті події, всталеного тла настрою й навіть певної зовнішності» (Донченко, 1994)

Треба також зазначити, що феномен національної ментальності не є однорідним, в кожній нації є різні психологічні та соціальні типи. Є також ментальні відмінності, викликані місцевими умовами. Тому О. Донченко зазначає, що «якби ми звернулися, наприклад, до «народної мудрості» українського народу, то отримали б чи не всі основні питання майже протилежні відповіді...». На думку дослідниці дуже багато елементів народної творчості «є спільними для України та її сусідів, українців та інших слов'ян» (Донченко, 1994). І у складі єдиного українського етносу, української національної ментальності можна виділити помітні відмінності ментальності різних етнонаціональних спільнот.

Отже, маючи багато спільного, перебуваючи у взаємозв'язку, національна ментальність і національний характер не є тотожними. Ця єдність діалектична, яка включає відмінності як за змістом, так і формою. Що стосується відмінності за формою, то воно полягає в тому, що

національна ментальність має прояви як на індивідуальному рівні (у вигляді певного типу ментальності), так і на рівні нації, тоді як національний характер має прояви тільки на рівні нації.

Розглянувши співвідношення поняття «національна ментальність» із поняттям «національний характер» треба ще розкрити взаємозв'язок таких суміжних понять, як «національна ментальність» та «національна самосвідомість».

Поняття національної ментальності та національної самосвідомості мають різний характер і зміст, але вони взаємопов'язані в контексті культури, ідентичності та способу мислення особистості.

Національна самосвідомість належить до свідомого сприйняття представниками певної нації їхньої національної ідентичності, історії, культури, цінностей та місця у світі. Національна самосвідомість відображає почуття належності до конкретної національної, етнічної або культурної групи. Це усвідомлення своєї ідентичності та спільності з іншими членами цієї групи. Національна самосвідомість може містити гордість за спільні досягнення, історію, мову, традиції та інші аспекти культури.

Народна мудрість, традиції, мова, обряди та обрії стають стовпами, на яких ґрунтується національна самосвідомість. Вона дає народу відчуття єдності в багатоаспектному світі та визначає його місце в ньому. Розуміння своєї національної самобутності сприяє відкриттю нових перспектив, взаєморозумінню та співпраці між націями на глобальному рівні.

Національна самосвідомість виражається у відчутті глибокого зв'язку зі своєю батьківщиною, відданості її цінностям, усвідомленні історичного шляху народу та його внеску в суспільний розвиток. Це невід'ємна частина національної культури, яка визначає національну ментальність.

Національна самосвідомість, як особлива форма ідентичності, віддзеркалюється в національній культурі, історії та цінностях. Вона викликає питання про вірність корінням, відкритість новому та взаємозв'язок між окремим і загальним. Цей аналіз є лише кроком до розуміння, адже національна самосвідомість – це не моноліт, а постійний потік думок, емоцій та ідеалів, що формують обличчя нації.

З самої суті національної самосвідомості випливає питання про спільноту та різноманітність. Як зберегти унікальність кожної національної ідентичності в умовах зростаючої інтернаціоналізації і злиття культурних меж? Можливо, саме в тому, як ми розуміємо та відзначаємо наше спільне минуле, лежить ключ до вирішення цього парадоксу.

Запитання про те, як досягти балансу між збереженням традицій та відкритістю до нового, залишається ключовим. Тривале залишання в минулому може призвести до стагнації та віддалення від потреб сучасності, тоді як радикальна зміна може втратити той неповторний колорит, який робить національну самосвідомість унікальною.

Отже, національна самосвідомість – це складний та багатогранний феномен, що завжди перебуває в русі, у стані еволюції. Вона відображає інтелектуальну, культурну, історичну та соціальну динаміку нації.

Водночас національна самосвідомість має потужний вплив на формування наших цінностей, вірувань та світогляду. Вона визначає, як ми сприймаємо себе та інших, як ми взаємодіємо з іншими націями та культурами, і як ми відображаємо наше минуле, теперішнє і майбутнє. Це як дзеркало, яке не лише відображає, але і перетворює та формує наше сприйняття світу.

Не можна уникати обговорення ролі політики та медіа у формуванні національної самосвідомості. Вони можуть впливати на уявлення суспільства про себе та інших через підкреслення певних аспектів історії, вигадкування символів чи зображення подій. Варто зазначити, що

національна самосвідомість – це постійний пошук балансу між ідентичністю та розвитком, традиціями та інноваціями, спільнотою та індивідуальністю. Вона виступає як втілення колективної пам'яті та культурного багатства, яке може збагатити світову спадщину.

Отже, розрізнення між національною самосвідомістю та національною ментальністю полягає в тому, що перша позначає свідоме сприйняття національної ідентичності та місця нації у світі, тоді як друга об'єднує ширший спектр культурних, психологічних та соціальних аспектів, що формують спосіб мислення та поведінки цієї нації.

Взаємозв'язок між національною ментальністю та національною самосвідомістю полягає в тому, що певна ментальність може мати характерні риси національної групи через спільні історичні, культурні та соціальні впливи. Проте важливо розуміти, що не всі члени однієї національної групи матимуть однакову ментальність, а також те, що ментальність може змінюватися з плином часу та впливом зовнішніх факторів. Крім того, національна самосвідомість може впливати на формування національної ментальності через спільні цінності, норми, переконання та способи мислення.

Отже, співвідношення між ментальністю та національною самосвідомістю є динамічним та складним процесом, який може містити взаємодію між індивідуальними рисами особистості, культурними впливами та соціокультурним контекстом.

Виникнення нових підходів у дослідженні ментальних феноменів пов'язано з відкриттям К. Юнга архетипів «колективного несвідомого». Поняття архетипів людської свідомості або «колективного несвідомого» надало евристичні можливості для наукового обґрунтування історичної стійкості і повторюваності світоглядних уявлень, світобачення, поведінкових стереотипів різних народів.

У контексті дослідження феномену ментальності використання теорії архетипів К. Юнга надає евристичні можливості для осмислення та пояснення символічних образів, уявлень та стереотипів, які характеризують певну націю. Це дає змогу краще розуміти колективні переконання, цінності та ментальні моделі, що притаманні певній культурі. Наприклад, архетип матері може бути відображений у багатьох культурах через образ матері-жінки, яка символізує ніжність, турботу та захист. У кожній культурі цей архетип може виявлятися у своєму власному контексті, але він все ж залишається універсальним символом материнства. Теорія архетипів допомагає розкрити глибинні підсвідомі аспекти культури та ідентичності, що впливають на мислення і поведінку людей.

Національна ментальність має особливе походження як соціокультурний феномен. Екзистенціал національної ментальності розкривається через родову, раціональну природу людства. Ментальність у такому контексті найчастіше розуміється як тип існування людської раціональності. Це розуміння ментальності/національної ментальності найбільше тематизується у його раціональній архітектоніці. Такий підхід до розуміння ментальності має можливість виявляти цей феномен як тип раціональності духовної діяльності людини. У випадку такого розуміння можна пов'язати поняття ментальності з поняттям світогляду. Однак тлумачення ментальності як певного світогляду уникали навіть представники вивчення цього наукового поняття. Здається, що розуміння феномену національної ментальності як світосприйняття, світовідношення, світогляду, не може бути коректним і аргументованим. Але, наприклад, у філософському осмисленні світогляд є поняттям набагато ширшим, ніж ментальність, яке можна розглядати в структурі світогляду, зокрема як символічний спосіб мислення.

Ще на один важливий аспект поняття «ментальність» треба звернути увагу. Найближче до його розгляду підійшла група

представників української діаспори - Ю. Липа, А. Кульчицький і ін. (Українська діаспора, 1993). Так, А. Кульчицький, зазначає, що ментальність як «сукупність усвідомлюваних і неусвідомлюваних уявлень, установок, стереотипів, архетипів соціальної поведінки формується у народі протягом усієї його історії і впливає на сучасний спосіб життя, діяльності та тип соціального мислення» (Українська діаспора, 1993). Погоджуємося з думкою А. Кульчицького, що ментальність як соціокультурний феномен, формується протягом тривалого періоду часу та повільно змінюється.

Можна сказати, що ментальність має певну цілісність, наявність певного якісного ядра, яке виступає певною основою цілісного способу життя людини. Домінантою якісного ядра ментальності виступає система цінностей. Тому ментальність може бути визначена як інтегральна ціннісна характеристика.

Для того, щоб визначити сутність терміну «українська ментальність», зазначимо, що ментальність складається зі своєрідних світоглядних, ціннісних, моральних, психічних, чуттєвих та інтелектуальних компонентів, котрі підкреслюють історичну індивідуальність народу. Ментальність виступає неповторним соціокультурним феноменом, який проявляє себе через систему духовних цінностей та особистості духовного життя народу, в звичаях, соціокультурних традиціях, народних та професійних мистецтвах, відношенні до різних феноменів їх буття – життя й смерті, праці та багатства, здоров'я й хвороби, природи, дитинства й старості, сім'ї та друзів, відпочинку, влади та держави та ін. Ментальність народу накладає відчутний відбиток навіть на такі, здавалось би, цілком інтерсуб'єктивні сфери діяльності як наука.

Якщо ми говоримо про ментальність певного етносу, то маємо на увазі, що представники цього етносу мають певну спільність у своєму

світосприйнятті, світорозумінні, а також, у їхній поведінці можна зафіксувати певні закономірності в поведінці, пов'язані з цими світоглядними уявленнями, позиціями. Сукупність цих соціальних явищ може дати адекватне осмислення феномену ментальності певного етносу.

На думку О. Артюшенко, ментальність – це «домінанта характеру, поведінки людини (соціальної верстви, суспільства в цілому), яка, постаючи впродовж всього історичного часу на основі свідомих і несвідомих форм, має тенденцію до трансформації» (Артюшенко, 2014). Але О. Артюшенко зазначає, що національна ментальність «зберігаючи деякі притаманні українській нації риси і передаючи їх з покоління в покоління, водночас інтегрується, набуваючи нових ознак під впливом обставин, які постійно змінюються» (Артюшенко, 2014).

Згодні з думкою Н. Чибісової, яка вважає, що у ментальності «зливається індивідуальне та суспільне». Тому, як вважає дослідниця, ментальність треба розглядати як певну соціокультурну реальність, яка не залежить від окремих людей. Водночас «ментальність як індивідуальне явище характеризує психіку окремої людини... ментальність народу – це й ментальність його окремих представників...» (Чибісова, 2007).

Важливо зауважити, що українська ментальність є динамічною та змінною, на неї впливає багато факторів, включаючи історичні події, соціальні зміни, глобалізацію. Українська ментальність, яка об'єднує минуле і майбутнє, традиції і новаторство, глибокі корені і нові ціннісні уявлення, продовжує розвиватися і збагачувати світ своєю унікальною духовністю та культурою.

Ментальність як національний тип світовідчуття українців – це феномен, який ґрунтується на етнічних образах і символах, що зумовлюють поведінкові стереотипи, на національних українських традиціях, народній творчості та ін.

У найзагальнішому вигляді під національною ментальністю пропонуємо розглядати сукупність історично сформованих соціальних установок і психологічних рис характеру народу, цінностей, стереотипів і архетипів, які мають специфіку поведінкового прояву.

Українська ментальність проявляється в характерних особливостях світовідчуття, світосприймання українців, у ціннісно-нормативній системі, у моралі, у сімейних відносинах, у ставленні до природи, праці, в організації побуту, ставленні до релігії та релігійних свят, у народних традиціях, національній кухні, у формах самоорганізації громад та ін.

1.2. Ретроспектива розвитку філософських поглядів про ментальність

Філософська думка ще з давних часів зверталась до проблеми осмислення національних особливостей духовних феноменів, пов'язаних зі свідомістю людей. Знання щодо національної ментальності в його розумінні ще за часів античності отримане у межах філософського дослідження культури, історії, релігії, етики.

Але зазначимо, що справжню проблему для гуманітарних наук становлять не ті явища, які допускають порівняно точне формулювання, а ті, які такому формулюванню не піддаються. Ментальність саме таке явище у сфері духовності.

У галузі сучасної методології ставляться завдання вироблення методів, які уможливлюють виявлення і фіксацію найтонших відтінків соціальних значень складних духовних феноменів. Найголовнішою методологічною вимогою є вимога постійної експлікації дослідником своїх власних суб'єктивних значень, у яких реалізується повсякденне знання філософа як члена суспільства. Практично це означає необхідність експлікації філософом на кожному етапі дослідження власних повсякденних уявлень, суб'єктивних думок, виявлення та опис факторів,

що впливають на прийняті ним рішення, облік конкретних соціальних обставин, в яких розгортається дослідження, і в кінцевому підсумку опис усієї цієї сукупності як вихідний матеріал, який відбивається в теоретичних висновках та узагальненнях так само, як і матеріал, отриманий за допомогою традиційних методів збору даних. Необхідність дотримання такого роду методологічного принципу навряд чи підлягає сумніву, проведення його в життя аж ніяк не стало ще нормою філософського дослідження.

Водночас сформулювати певні методологічні підходи до змістовного розгляду ментальності можливо, користуючись методологією та висновками філософів попередніх поколінь. В античну епоху вивчення духовних феноменів, які пов'язані з ментальністю, самоідентифікацією, традиціями, цінностями, тим, що розглядається духовною єдністю народу, носило переважно описовий характер. Так, у своїх працях Геродот, Тацит, Полібій, Гай Светоній Транквілл залишили багато цікавих та важливих міркувань щодо національних особливостей свідомості скіфів, персів, германців та інших етносів і племен.

Філософське дослідження різних аспектів національної свідомості в систематичному вигляді починає простежуватися в Новий час, що пов'язано з науковим пізнанням проблем духовної культури та духовності, історичної закономірності розвитку культури та суспільства. Відмінності в суспільній колективній свідомості стають предметом спеціального дослідження різними філософами. Французький просвітитель Ш. Монтеск'є у своїх працях заклав новий напрям у дослідженні ментальних проявів духовності народу завдяки введенню поняття «дух народу». Для вивчення історичних закономірностей розвитку суспільства він розробив теоретичну систему поглядів на історію, у якій розглядав не містичні, а об'єктивні, природничі детермінанти суспільного розвитку. У працях Д. Юма важлива роль у формуванні національних особливостей

духовності, народного характеру відводиться прагнення людей до об'єднання в соціальні групи, що відповідає потребам економіки, управління та безпеки.

У XVIII столітті у Європі в філософських дослідженнях народи починають розглядатися як колективні особистості, наділені індивідуальними «характерами» (Д. Віко, Ш. Монтеск'є, І. Гердер та ін.).

У подальшому Г. Гегель розвиває вчення про «дух народу», що розуміється як своєрідний тип світовідношення і відповідні характерні риси історичної самореалізації. На думку Г. Гегеля дух народу є результатом розпаду людства на окремі спільноти, що розрізняються способом життя, але особливо моральними та інтелектуальними здібностями. На думку Г. Гегеля важливими факторами ментальної відмінності народів є природні, географічні фактори, а також вплив релігії.

Також для дослідження ментальності важлива ідея Г. Гегеля, яку він відобразив у своїй знаменитій тезі про тотожність мислення та буття, що трансформувалося у філософську проблему адекватного пізнання дійсності. Остання вирішується шляхом розумного застосування методології дослідження до процесу, що вивчається, яка загалом єдина для всіх гуманітарних наук. Вона містить ті закони та методи мислення, за допомогою яких індивідуальна свідомість розгортає в логіці понять конкретний предмет дослідження.

Зазначимо, що філософська рефлексія ментальності як соціокультурного феномену пов'язана з аналізом когнітивної сфери. Методологія досліджень, предметом яких є сам когнітивний процес, певною мірою відрізняється від методології досліджень, предметом якої виступають явища об'єктивної дійсності.

Цей аспект серед перших помітили представники німецької класичної філософії. У пошуках загальної універсальної методології вивчення пізнання І. Кант порушував питання так: чи має сама логіка як

наука дотримуватися тих самих принципів, які вона стверджує як абсолютно загальні для будь-якого правильного мислення, чи вона має право ігнорувати їх? При цьому він розводив методи вивчення природних та когнітивних процесів. Згідно з І. Кантом, про речі, дані в спогляданні, тобто в галузі приватних наук, людина мислить за одними правилами, а про мислення – за іншими.

Г. Гегель, на відміну від І. Канта, розумів, що протиріччя мають знайти своє вирішення, вони можуть назавжди застигнути як антиномії. Однак саме для того, щоб мислення могло їх вирішити, воно попередньо повинно чітко і гостро їх зафіксувати саме як антиномію, як логічну, а не уявну суперечність у визначеннях.

Діалектика, згідно з Г. Гегелем, і є «та форма мислення, що включає в себе як процес з'ясування протиріч», так і процес їх конкретного вирішення у складі вищої стадії раціонального пізнання того ж самого предмета, на шляху подальшого дослідження суті справи, тобто на шляху розвитку науки, техніки, моральності, всієї тієї форми, яка в нього називається об'єктивним духом.

Г. Гегель термінологічно розводив індивідуальне та загальне мислення, під яким розумів універсальні форми та закони розвитку науки, техніки та моральності. Тому він бачив мету філософії в тому, щоб привести логіку в згоду з її дійсним предметом, із дійсним мисленням. Інакше кажучи, Г. Гегель хотів зробити суб'єктивне мислення «в самому собі» тотожним його предмету – загальним та необхідним формам загального мислення. Це і означає, що в логіці має бути проведений як вищий принцип тотожності суб'єктивного та об'єктивного, тобто справжні форми та закони мислення мали бути зображені в логіці гранично адекватно.

Тематика духу народу також плідно розроблялась одним із засновників соціальної психології Г. Лебоном, який її визначив як

сукупність моральних та інтелектуальних особливостей народу, як спільні почуття та вірування. Також важливими для дослідження феномену ментальності є ідеї Г. Лебона щодо різних душевних обдарувань різних народів, тому, наприклад, одні народи краще проявляють себе в мистецтві, інші – в державотворчому процесі або в економічній діяльності. На думку вченого, ментальність як прояв колективної свідомості має вирішальний вплив на історичний розвиток суспільних та соціокультурних процесів, а мистецтво, вірування, традиції, міфи, звичаї є зовнішніми формами прояву духу народу (Лебон, 2020).

Особливий етап у вивченні національної ментальності пов'язаний із дослідженням культурних надсистем П. Сорокіна. П. Сорокін у роботі «Соціальна та культурна динаміка» визначає, що основою типу культури певного суспільства є «система цінностей, норм, ідеалів» та визначає культуру як те, що «створюється або модифікується свідомою або несвідомою діяльністю двох або більше індивідів, що взаємодіють один з одним або визначають умови поведінки один одного» (Sorokin, 1970).

П. Сорокін у теорії соціокультури обґрунтовує, що кожен тип культури свою «філософію, світогляд, релігію та стандарти «святості», форму мистецтва та літератури, власні мораль, закони, норми поведінки, домінуючі форми соціальних відносин, власну економічну та політичну організацію». Крім того П. Сорокін зазначає, що кожен тип культури також має «свій власний тип людської особистості з особливим менталітетом та поведінкою» (Sorokin, 1970).

Важливим етапом у розвитку дослідження проблеми ментальності мали праці представників французької школи «Анналів» – видатних істориків Люсьєна Февра та Марка Блока (Февр, Блок). У своїх публікаціях вони застосовують поняття колективної та індивідуальної ментальності як специфічних констант людського мислення. Вони вважають, що ці ментальні структури обумовлюють думки, почуття, цінності та поведінку

людей. Люсьєн Февр зазначив таку особливість національної ментальності, як інерційність, та ментальність змінюється повільніше, ніж суспільні інститути. Отже, ментальні структури суспільної свідомості виступають одночасно і підставою, і певними духовними бар'єрами на шляху суспільних трансформацій.

Згідно з думкою Л. Февра і М. Блока повністю ототожнювати з такими явищами, як «свідомість», «сфера несвідомого», ментальність не можна, хоча між ними існує глибокий зв'язок. Також ментальність не ідентична ідеології, яка базується на продуманій системі мислі, і залишається логічно не виявленою і непрорефлектованою.

На нашу думку можна виділити такі колективні уявлення, що позначаються поняттям "національна ментальність":

- ставлення до праці, грошей, власності, бідності;
- розуміння природи права, традицій, значущості правових норм та ін.
- ставлення до природи, землі, способи впливу на природне середовище;
- світосприйняття, розуміння взаємодії людини та суспільства;
- ставлення до жінок, дітей, цінність шлюбу і сім'ї, сексуальна мораль і практика;
- розуміння історичних подій, історична пам'ять, відношення до історичних постатей, та ін.;
- форми релігійності;
- соціальні фобії і інші негативні емоції, соціально - психологічні стани;
- ставлення до традицій, культурних звичаїв, проведення свят, ін.
- усвідомлення національної, гендерної, регіональної ідентичності.

Важливе місце в розумінні та дослідженні національної ментальності посідають ідеї українських філософів попереднього

покоління. З цих ідей та розробок слід виділити такі: ідея ментальності як прояву «божественного» начала людини (Г. Сковорода, П. Юркевич); теорія та методологія функціонування ментальності та відображення ментальних стереотипів у національній культурі (Д. Чижевський); ідея домінанти любові, втіленої в категорії «серце», в людській свідомості, ментальності, житті (Д. Юркевич); проблема генези української ментальності в історичній ретроспективі (М. Костомаров).

Методологічну основу дослідження феномену духовності складає «філософія серця» Г. Сковороди (кордоцентризм), яка дає можливості для розгляду природи української ментальності («української душі») і української культури. В рамках кордоцентризму розуміння складних соціокультурних феноменів відбувається з урахуванням внутрішнього світу і волі людини. На думку Г. Сковороди, можна відзначити двоїстість природи людини, «дві людини в кожній людині» (Сковорода, 2003).

Згідно з поглядам Сковороди, думка є «головна наша людина», і вона створює внутрішню людину, але тільки тоді, коли ця думка спрямована не на задоволення потреб «зовнішнього тіла», а на розуміння Бога. Тож на думку Г. Сковороди, «кожна людина в собі поділена і є двома людьми: одна людина – зовнішня, символічна, інша – внутрішня, сутнісна, тобто дух і тіло, плоть і душа» (Сковорода, 2003).

Згодна з думкою Г. Сковороди, що «ці дві людини є в кожній людині, одна народжена від Бога, дух від духу, безсмертна, а інша людина є тіло залежна від тіла, смертна» (Сковорода, 2003).

Як зазначає Г. Сковорода, серце є єством людини не в буквальному розумінні, тому що вчений інтерпретує серце у його біблійському розумінні, яке не співпадає з уявленням про розмежування «серця» і «розуму». Серце в біблійній мові та у концепції Г. Сковороди трактується як «розумовий центр». Г. Сковорода не розрізняє в серці його чуттєвої і

раціональної сторін і як сутність серце зіставляється з головою: «серце твоє голова всіх зовнішностей твоїх...» (Сковорода, 2003).

Сковородинське «кожен є тим, чиє серце в ньому» говорить не про чуттєвість («серце») на противагу рацію («розум»), а про необхідну відповідність способу існування людини до її сутності. Здається, така інтерпретація природи людини дозволяє мати більш глибоке уявлення про сутність людського мислення та прояви його ментальності.

Подальший розвиток «філософія серця» одержує у творчості Памфіла Юркевича. Джерелом духовності, на думку П. Юркевича, є не розум, а серце, любов, тобто вільно прийнята система цінностей. У праці «Серце та його значення в духовному житті людини згідно з ученням слова Божого» П. Юркевич пропонує вчення про серце як основу духовного життя людини і духовно-моральне джерело людської діяльності. Згідно з П. Юркевичем, не тільки в розумі, мисленні, скільки в житті серця – переживаннях, почуттях і емоціях є прояв індивідуальності людини. Учений спирається на священні книги, «Священне Писання» та зазначає, що «...серце людське розглядається як осереддя всього тілесного й духовного життя людини, як найістотніший орган і щонайближче містилице всіх сил, функцій, рухів, бажань, почувань і думок людини з усіма їхніми напрямками й відтінками» (Юркевич, 2009). Він виділяє такі важливі думку, функції серця:

- серце є хранителем і носієм усіх тілесних сил людини;
- серце є осереддям душевного і духовного життя людини;
- серце є містилицем всіх пізнавальних дій душі:
- серце є осереддям багатоманітних душевних почувань, хвилювань і пристрастей;
- серце є осереддям морального життя людини, у серці поєднуються всі моральнісні стани людини (Юркевич, 2009).

На думку П. Юркевича, серце є центром морального життя, у ньому «поєднуються всі моральні стани людини» і воно є «вихідним пунктом усього доброго й злого в словах, думках і вчинках людини». Згідно з П. Юркевичем, не мислення, знання формує сутність людини, а життя її серця, її цінності, переживання, які походять від серця. Як вважає вчений, істинні знання тільки тоді стануть корисними, коли знайдуть своє місце в серці.

Отже, ідеї П. Юркевича щодо поєднання раціонального та ірраціонального, емоційного й розумового у духовному житті людини, нації дозволяє отримати більш глибоке уявлення про значення експресивного, ірраціонального виміру ментальності як соціокультурного та етнопсихологічного феномену. Національна ментальність як складний духовний феномен може розглядатися як «душа («серце») народу», як те, що відрізняє одну націю від іншої, як специфічне ментальне обличчя певної нації, народу.

Значний вклад у започаткування та розвиток української етнопсихології та дослідження генези української ментальності в історичній ретроспективі зробили праці Миколи Костомарова, який є автором першого історико-етнографічного дослідження «Дві руські народності» про відмінності української нації від російської (Костомаров, 1991).

М. Костомаров у роботі «Дві руські народності» пише про вплив умов історичного розвитку, географічного положення та інших факторів на життя, національний характер та ментальність українського та російського народів. Так, аналізуючи вплив на ментальність народу такого природно-географічного фактору, як земля, на якій живе і працює народ, М. Костомаров зазначає, що складні кліматичні умови, неродюча земля та ін., виробило в російській ментальності сукупність рис, пов'язаних з потребою мобілізуватися для допомоги родичам, друзям. Це

вплинуло на формування таких рис, як взаємодопомога, взаємовиручка, перевага общинності та колективних форм соціальної поведінки.

Порівнюючи в даному випадку особливості ментальності українського народу та російського, Микола Костомаров підкреслював, що українська земля ще з давніх часів давала можливість тим, хто на ній жив та працював не тільки вижити, але й жити в достатку. Це формувало у характері та менталітеті українців таку відмінну рису, як перевагу свободи.

У роботі «Дві руські народності» М. Костомаров також зазначає про різне ставлення та відношення росіян та українців до природи, що відображається на «дні душі народної», в її ментальності. М. Костомаров зазначає, що «великорус мало любить природу; у поселянина ви дуже рідко можете зустріти на городі квіти, які знайдуться майже при кожному дворі у нашого землероба» (Костомаров, 1991).

Більш того, М. Костомаров говорить про те, що знає приклади, коли росіяне рубали дерева біля будинків, думаючи, що дерева заважають красі виду. Як зазначається Миколою Костомаровим, у великоросіян багато садів, але всі поважно плідні, заводяться з комерційною метою: «рідко дають у них місто лісовим деревам, як непотрібним для матеріального життя» (Костомаров, 1991). Також М. Костомаров додає, що «рідко можна зустріти великоруса, який би усвідомлював і відчував принадність місця, віддався б спогляданню небесного склепіння, впивався несвідомо очима в дзеркало озера, освітленого сонцем або місяцем, або в блакитну далечінь, заслухався б хору весняних птахів» (Костомаров, 1991).

Ставлення до природи, рідної землі відображається у літературі народу, яка є самосвідомістю народності. Микола Костомаров зазначає, що «без літератури остання — тільки пасивне явище, і тому чим багатше, чим задовільніша у народу література, тим міцніша його народність, тим

більше запорука, що він завзято охоронить себе проти ворожих обставин». (Костомаров, 1991).

Як зазначає М. Костомаров на формування особливостей самосвідомості народу, его ментальності впливають історично-суспільні умови. На розвиток ментальності росіян неминуче вплинуло татарське поневолення: «довге приниження під владу чужинців та іноплемянників виражалося тепер високоміром приниженням інших. Звільнений раб здатний всього відрізнитися пихатістю. В українців цього не було...». (Костомаров, 1991). Тому між українцями та росіянами є значні відмінності на прикладі культури відношення до влади, до права, до життєвих цінностей. Так, якщо для росіян характерна покірність перед владою, як пише М. Костомаров, то для українців важлива воля та свобода.

М. Костомаров, порівнюючи особливості ментальних державотворчих традицій росіян та українців зазначає вроджений демократизм українців: «в політичній сфері Українці здібні були створити поміж собою добровільні товариства, звязані не більш, як того вимагала щоденна потреба, й міцні настільки, наскільки існування їх не шкодило незмінному праву особистої волі» (Костомаров, 1991). У той же час вчений зазначає, що «великоруси старалися спорудити на вікових підвалинах міцне загальне тіло, проникнуте єдиним духом. Перше прямування вело до федерації, але не вдало довести її до кінця; друге повело до одновладдя й до міцної монархії: довело до першого, і збудувало другу» (Костомаров, 1991).

Отже, М. Костомаров обґрунтовує, що явища зовнішнього життя, що характеризують відмінності однієї народності від іншої, є лише зовнішніми ознаками, за допомогою яких виражає себе те, що ховається на «дні душі народної». На думку М. Костомарова, «духовний склад, ступінь почуття, його прийоми або склад розуму, напрям волі, погляд на

життя духовне і суспільне - це все, що утворює характер народу» (Костомаров, 1991). Без жодного сумніву, географічне положення було важливим фактором, який впливає на визначення ментальних відмінностей народів.

М. Костомаров уважав, що географічне положення було першим приводом відмінності народностей взагалі. Ми згодні, що природно-географічні фактори впливають на ментальність людей, які тут живуть, як прямо так і опосередковано, що можна сказати «душа всякого народу схожа на душу того пейзажу, серед якого він живе...», і це так чи інакше позначається на всіх сторонах життєдіяльності народу.

Дійсно, це твердження має певні підстави, тому що природні, географічні чинники є важливими детермінантами розвитку суспільної свідомості та ментальності, особливо на ранніх етапах ентогенезу нації. Однак у сучасній науковій літературі більш обґрунтованими стали уявлення про те, що найважливішими факторами розвитку суспільства та його духовних засад у ХХІ столітті мають передусім соціально-економічні та суспільно-політичні чинники.

Важливий внесок у дослідження феномену національної ментальності, її функціонування та відображення ментальних стереотипів у національній культурі зробив Д. Чижевський. Він одним з перших визначив поняття української ментальності і розглядав її як феномен, який впливає на життєвий уклад нації. За Д. Чижевським, серед сутнісних рис української національної ментальності найчастіше називаються інтроверсивність (зосередження на власному внутрішньому світі), кордоцентричність (виражена у любові до природи, чутливості, обрядовості), свободолобність.

Д. Чижевський підкреслював зв'язок між колективною психологією і формуванням національної ментальності, але не інтерпретував психологічний чинник визначальним у формуванні української

ментальності. На думку Д. Чижевського, національний світогляд відображає поєднання певних надісторичних та історичних елементів. Безумовно, національний світогляд змінюється під впливом історичних, культурних та інших факторів, а також трансформується через зміни всередині, що накладає свій відбиток на «психіку народну» (Чижевський, 1983).

Згідно з Д. Чижевським, не можна ототожнювати національний світогляд та народний характер, бо кожна нація має різні психологічні типи людей, культурні, релігійні та інші відмінності, які складають національне обличчя народу » (Чижевський, 1983).

На думку Д. Чижевського, аналіз національної культури, ментальності можна здійснювати трьома способами: 1) досліджуючи народну творчість; 2) вивчаючи найяскравіші історичні епохи в житті народу; 3) аналізуючи життя й творчість видатних представників цього народу. Так, досліджуючи народну творчість, на думку Д. Чижевського, можна зробити висновки про те, що ментальності українського народу притаманні такі риси, як «емоційність, сентиментальність, чутливість і ліризм», що виявляються в «естетизмі українського народного життя й обрядовості»; «індивідуалізм та стремління до свободи»; «неспокій: рухливість, більш емоційна ніж зовнішня» (Чижевський, 1983). Д. Чижевський підсумовує, що ці суттєві ознаки ментальності не лише виявлялися упродовж української історії, але певним чином визначили цю історію.

Мислитель звертав увагу, що постійним тлом української історії була природа, а категорія «степу», зокрема, виступала підґрунтям характеру національної психології. Зокрема, психічний неспокій і рухливість відобразилися в обґрунтуванні ідеалу миру і злагоди між людьми і людей з Богом, прагненні внутрішньої гармонії.

При вивченні ментальності народу через найяскравіші епохи в його історії, Д. Чижевський виділяв два періоди – княжу добу, головним культурним здобутком якої стало утвердження християнства, та добу бароко. Саме в них найбільш яскраво відобразився, на думку мислителя, національний характер та ментальність українців (Чижевський, 1983).

Третій шлях аналізу ментальності був, напевне, найбільш характерним для творчості Д. Чижевського. Він уважав, що національні риси українського характеру якнайповніше відобразилися у творах видатних представників української культури. Так, емоційність відображена у «філософії серця» Г. Сковороди, П. Юркевича; «індивідуалізм» – в «ухилі до самотності», що був характерний для Г. Сковороди, М. Гоголя, М. Максимовича; «плюралістичній етиці», яка обґрунтовувала право кожного індивіда на власний етичний шлях (Сковорода, 2003)

Отже, на думку Д. Чижевського, українська ментальність формувалася під впливом історичних обставин та усталених психологічних рис українства, до яких належать виражена емоційність, сентиментальність, чутливість, ліризм, естетичність народного життя, індивідуалізм, прагнення до свободи, душевний неспокій, релігійність, любов до природи (Чижевський, 1983).

Значний внесок у розвиток філософських ідей щодо змісту та способів пізнання суспільної духовності зроблено Богданом Кістяківським. У своїй праці «Суспільство та індивід» він проаналізував умови єдності методів теоретичної або філософської соціології. На думку Б. Кістяківського, головною проблемою соціології є зіткнення стихійного суспільного процесу, ціннісних та інтелектуальних прагнень суб'єктів історичного процесу із можливостями запозиченого у природознавстві інструментарію науки філософської соціології досліджувати закономірності суспільного розвитку та духовних процесів.

Б. Кістяківський зазначає важливість принципу цінності індивідуального поряд с соціальним, загальним. Він вказує на можливість створення логічної форми, яка б врахувала відносну самостійність індивідуальної свідомості, та урахування унікальності суспільної свідомості народу. На думку Б. Кістяківського «немає одних і тих самих ідей свободи особистості, правового ладу, конституційної держави, однакових для всіх народів і часів, як немає капіталізму, або іншої господарчої чи суспільної організації, однакової в усіх країнах» (Кістяківський, 2021).

Духовність суспільства розглядається Б. Кістяківським як творчий процес перетворення соціально необхідного на належнісне, з'єднання індивідуальних прагнень та загальних культурних цінностей. «Соціальним тілом», де поєднуються ці рівні, є культурна спільнота, одним з видів якої є нація. Важливим є свобода окремої людини, нації, яка лише звільнившись від зовнішнього примусу та внутрішньої обмеженості, вільно та свідомо може обрати своє місце у світі. Спосіб, у який нація стверджує своє самостійне існування та збереження своєї соціокультурної індивідуальності поряд з іншими націями, становить сутність її духовної історії. На думку Б. Кістяківського, саме культурна спільнота з її культурою, історію, ментальністю, є осередком духовності народу, у якому поєднуються її унікальність і загальнолюдський досвід.

У вітчизняній філософській думці вивчення ментальності не мало такого системного характеру, як за кордоном. У вітчизняних гуманітаріїв ХХ століття для дослідження національної ментальності, специфіки духовного обличчя нації використовувались такі поняття, як «національний характер», «національна психологія» та ін.

Найближче до вивчення національної ментальності його аксіологічних особливостей підійшли представники української діаспори. В працях О. Кульчицького, Ю. Липи, Д. Чижевського, М. Шлемкевича,

Б. Цимбалістого, В. Яніва та ін. досліджуються особливості ментальних рис української нації, чинники формування українського національної ментальності (Українська діаспора, 1993).

Дослідник специфіки української національної ментальності, особливостей формування національної психіки українців Олександр Кульчицький, зазначає таку важливу рису ментальності, як повільна зміна. На думку О. Кульчицького, ментальність як сукупність усвідомлюваних та неусвідомлюваних уявлень, установок, стереотипів формується на протязі усієї історії нації та впливає на сучасний тип соціального мислення та діяльності (Українська діаспора, 1993). Погоджуся з думкою Олександра Кульчицького, що ментальність народу відображає рівень індивідуальної та колективної свідомості, що складається протягом тривалого часу, принаймні кількох десятиків років та повільно піддається зміні (Українська діаспора, 1993).

Олександр Кульчицький, аналізуючи особливості ментальності українців, зазначав, що на його формування відчутний вплив мали військові вторгнення на територію проживання українського етносу. Це супроводжувалось постійною небезпекою, очікуванням військової інтервенції, що впливало на особливості української народної свідомості. У цій екзистенційно-суспільній ситуації, на думку вченого, «були можливі два типи реакції мешканців неспокійних земель: «*vita maxima et heroica*» авантюрно-козацького життєвого стилю і «*vita minima*» – поведінка «анабіотичного» стилю, притаєння існування. Використовуючи останню, рятувалися, за народними переказами, від загибелі наші предки, заховавшись від ворога в озерах і вдихаючи повітря через стебла очерету. Як зазначає О. Кульчицький, «перша форма в своєму ідеальному продовженні призводила до виникнення «ентузіастичної компоненти» в етнічній ментальності» (Українська діаспора, 1993). Що стосується другої форми, О. Кульчицький зазначає,

що друга форма призводила до «стилю приховуваності», тобто звуження сфери контактів із зовнішнім світом, до «відступу в себе», і тим самим, до формування відповідних світосприймаючих домінант» (Українська діаспора, 1993).

У сучасній українській філософії серед праць, присвячених дослідженню української ментальності треба назвати праці вітчизняного дослідника М. Поповича. Відомий український філософ М. Попович у роботі «Теорія ментальності» використовує таке значення терміна «ментальність», це все, що «відбувається в розумі, в психіці індивіда, а не в матеріально виражених поведінкових діях (хоча з цих поведінкових дій можна було б судити про їх внутрішній – психічний, моральний чи інтелектуальний зміст)» (Попович, 2006).

На думку М. Поповича, коли розглядається ментальність соціальної групи, ми маємо на увазі не тільки те, що її представники можуть мати певну схожість особливостей способу мислення, душевного складу, а й те, що її спосіб мислення впливає на поведінку та в їх поведінці можна виявити певні закономірності, пов'язані із спільністю їх інтелектуальних, світоглядних позицій(Попович, 2006).

Дуже важливими для розумінні ментальності є розгляд цього феномену М. Поповичем у пізнавальному, спонукальному та експресивному вимірі.

З пізнавального аспекту особливості ментальності відображаються специфікою процесів мислення, пізнання, яка відображає особливості постановки питання та пошуку відповідей на них. З одного боку, можна взяти припущення, що людина мислить однаково уже тисячу років протягом розвитку культури людства, з іншого боку – ментальності нації та суспільства різних історичних епох відрізняються, тому що пізнавальна діяльність людини здійснюється в різних сферах, різних культурних системах та суспільствах. Зрозумівши культуру як систему взаємозв'язку

індивіда та його суспільства, ми можемо осмислити сутність та особливості ментальності нації і епохи.

Тому в спонукальному вимірі ментальність яскраво відображається на рівні відносин індивідуального і загального в суспільному житті й людській свідомості, і розкривається в особливостях культурних основ соціальних, економічних, політичних, правових відносин.

Експресивна, емоційна сфера ментальності належить до внутрішнього світу людини і діє не тільки всередині, а й у глибині людського естетства. Експресивний вимір української ментальності має своє відображення та репрезентацію в українській культурі та українському мистецтві. Тому при характеристиці особливостей української ментальності треба враховувати пізнавальний, спонукальний та експресивний вимір у сенсі зазначеному М. Поповичем.

В роботі «Українська національна ментальність» Мирослав Попович приходить до висновку, що «залишається відкритим питання, чи не виходить за рамки науки у сферу публіцистики сама постановка питання про загальні риси української ментальності для всіх часів» (Попович, 2006).

На думку М. Поповича, щоб визначити загальні риси української національної ментальності необхідно було б проаналізувати історію культури українського суспільства (за методологію історії ментальності школи «Анналів»), але це широкомасштабна робота, яка потребує комплексного міждисциплінарного підходу та спільних зусиль соціологів, істориків, філософів, антропологів та інших науковців. При цьому важливо при дослідженні ментальності народу орієнтуватися не просто на «спосіб мислення», а на «різні виміри людського буття і насамперед на силовий (імперативний, сугестивний) вимір ментальності» (Попович, 2006).

Мирослав Попович зазначає, що національна ментальність, внутрішній світ людини «навряд чи може бути втиснуте в якісь параметри» (Попович, 2006). Внутрішньому, психічному житті людини притаманна висока міра стихії неупорядкованості. Проте ментальні стани внутрішнього світу можуть бути вивчені, концептуалізовані і емпірично досліджені. Ментальні прояви можуть мати стани, які мають зовнішній вигляд і можуть фіксуватись та ідентифікуватись у вигляді різних соціальних показників та мати «ментальний інструментарій» – мову, звичаї, мистецтво, мораль, цінності тощо.

Для нашого дослідження важливим для аналізу експлікації поняття ментальності та її розгляду у аксіологічному вимірі є праці Олени Лісеєнко. Вона зазначає, що поняття «національна ментальність» відображає ціннісно-духовний стан народу, яке формується в результаті історично тривалого і досить стійкого впливу різних чинників і обставин (геополітичних, суспільних, природно-географічних, культурних, етнічних, соціально-економічних, релігійних) (Лісеєнко, 2019).

Олена Лісеєнко зазначає, що ментальність має певну цілісність, наявність якісного ядра, тому виступає як певна основа цілісного способу життя людини, яка визначає як усвідомлено, так і несвідомо напрямок життєдіяльності індивіда. Згідно з О. Лісеєнко, якісне ядро ментальності має ціннісну природу, тому що всі його сутнісні компоненти представлено як коди культури і напрацьовані способи діяльності, тобто типові форми поведінки в соціокультурному полі.

У роботі «Аксіологічні засади української ментальності» О. Лісеєнко зазначає, що ментальність треба розглядати не тільки як психічний стан індивіда, а скоріше як соціокультурний феномен (Лісеєнко, 2019). Це пов'язано з тим, що в основі діяльності та поведінки індивіда, того є він вважає цінним, необхідним, до чого він прагне, лежить сукупність ціннісних уподобань і ціннісних орієнтацій, культурні

основи его життєдіяльності. Отже, індивід є культурно дієвим суб'єктом, який діє в умовах культури певного суспільства. Зазначається, що оскільки національна ментальність відображає особливості ціннісного світосприйняття представників певного народу (нації), то найважливішими складовими ментальності є «своєрідне ставлення до праці і багатства, норми соціальної взаємодії, соціальні стереотипи, організаційні форми повсякденної життєдіяльності та ін.» (Лісеєнко, 2019).

Важливим, на нашу думку, є висвітлення О. Лісеєнко в контексті аналізу структури національної ментальності, основних компонентів, які можливо вивчати та емпірично досліджувати. Дослідниця виділяє в структурі національної ментальності такі компоненти:

- 1) соціальні уявлення та система значень; їх соціальні показники, наприклад рівень інформованості про події, явища, особистості (індивідуальності), соціальної групи (колективи, нації та ін.), суспільство;
- 2) система цінностей; національна ментальність як система цінностей може бути виміряна за такими параметрами: зміст цінності, ієрархія цінностей, ціннісні орієнтації, ціннісні пріоритети;
- 3) інтелектуальні і афективні реакції; вивчаючи національну ментальність, ми бачимо особливе емоційне ставлення до певних елементів соціальної реальності. Тому національна ментальність як система інтелектуальних і афективних реакцій включає в себе емоційно-оцінне ставлення до індивідів, подій, явищ, способи емоційного вираження, типові способи спілкування і комунікації;
- 4) форми поведінки і габітус; національна ментальність як система поведінкових форм може являти собою: моделі поведінки, стереотипи поведінки, переваги, очікування та оцінки поведінки. Функції габітусу також охоплюють велике поле в просторі

національної ментальності: вибірковість, стратегія ухилення, вибір моделі поведінки, яка дає можливість впевнено почувати себе в суспільстві, зокрема завдяки своїм прихованим справжнім думкам і намірам (Лісеєнко, 2019).

В сучасній українській філософії серед праць, присвячених дослідженню ментальності, менталітету треба назвати праці сучасних українських вчених Є. Борінштейна, О. Донченко, С. Кримського, О. Лісеєнко, М. Мищенко, М. Поповича, Т. Поплавської, ін. Цікавим та плідним, на нашу думку, є запропонований О. Донченко концептуальний підхід до дослідження сутнісних компонентів феномену ментальності. Як зазначає О. Донченко, важливим для аналізу ментальності є дослідження архетипу як першооснови ментальності зокрема, і архетипу в цілому як першоджерела становлення і розвитку культури і соціальних моделей, що детермінують людське буття (Донченко, 1994).

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ I

Поняття «ментальність» є складним і багатограним явищем як в онтологічному, так і в гносеологічному сенсі, тому у філософській науці воно отримало різну інтерпретацію. Неоднозначність визначення національної ментальності виражається в безлічі понять, що існують у філософському дискурсі та відображають його різні аспекти: «бачення світу», «світосприйняття», «глибинні та архаїчні верстви психіки», «дух народу», «колективна свідомість», «таємні пласти глибинної соціальної структури», «спосіб мислення», «умонастрій» та ін.

Найчастіше в сучасній філософській літературі трапляється визначення національної ментальності як єдності способу мислення, культурних особливостей нації, зокрема національної мови, детерміноване економічними та політичними умовами життя в історичному контексті.

Зазначається, що національна ментальність відображає певний спосіб світосприйняття, світовідчуття, світорозуміння і поведінки нації.

Зазначено, що поняття «українська ментальність» відображає сукупність психологічних, культурних, соціальних та історичних рис, які характеризують специфіку способу мислення, почуттів, цінностей, поведінки та сприйняття світу українського народу. Це поняття охоплює особливості світосприйняття та світовідношення українців, їх систему цінностей, переконань та традицій.

На думку автора, поняття «національна ментальність» відображає соціально-психологічний та духовний стан нації (народу), який складається в результаті історично тривалого і досить стійкого впливу різних чинників і обставин - природно-географічних, етнічних, соціально-економічних, етнічних, релігійних, культурних. Але суспільні, соціокультурні перетворення безумовно впливають на закладені в структурі національної ментальності базові уявлення, ціннісні пріоритети, однак архетипи, традиції практично залишаються незмінними.

Можна твердити, що проявами національної ментальності можуть виступати уявлення про свободу і справедливість, істину, правду; знання та уявлення про своє природне та соціальне оточення; система способів оцінювання явищ і процесів, що відбуваються.

Під ментальністю в найзагальнішому вигляді розглядається сукупність історично сформованих установок і рис характеру народу, цінностей, стереотипів і архетипів, які мають специфіку поведінкового прояву. Запропоноване авторське визначення поняття «українська ментальність», під яким розуміється соціокультурний феномен, у якому життєві сенси (цінності) народу становлять моделюючу специфічну домінанту його світовідчуття, світосприйняття, світорозуміння та взаємодію зі світом.

Здійснений аналіз робіт зарубіжних та вітчизняних філософів, присвячених теорії ментальності, дав змогу представити цей феномен як своєрідний внутрішній код народу, який забезпечує наступність історичного розвитку суспільства. Відзначено, що значну увагу дослідженню національних особливостей свідомості та поведінки людей учені приділяли ще з давніх-давен (Геродот, Тацит, Полібій, Цезар, Светоній Транквілл), проте науковий підхід до дослідження національної ментальності починає простежуватися лише в Новий час, що є реакцією на процес освіти європейських націй за доби капіталізму. Спеціальні дослідження у вивченні ментальних феноменів здійснені Ж. Дюбі, Г. Лебоном, Л. Леві-Брюлем, К. Леві-Строссом, Г. Тардом, Л. Февром, М. Блоком та ін.

Важливе місце в розумінні та дослідженні української ментальності посідають ідеї вітчизняних філософів попереднього покоління. З цих ідей та розробок варто виділити такі: ідея ментальності як прояву «божественного» начала людини (Г. Сковорода, П. Юркевич); теорія та методологія функціонування ментальності та відображення ментальних стереотипів у національній культурі (Д. Чижевський); ідея домінанти любові, втіленої в категорії «серце», у людській свідомості, ментальності, житті (Д. Юркевич); проблема генези української ментальності в історичній ретроспективі (М. Костомаров).

Методологічною основою дослідження феномену духовності є «філософія серця» Г. Сковороди (кордоцентризм), яка дає можливості для розгляду природи української ментальності («української душі») і української культури. У межах кордоцентризму розуміння складних соціокультурних феноменів відбувається з урахуванням внутрішнього світу і волі людини.

Також методологічним підґрунтям осмислення природи феномену ментальності є ідеї П. Юркевича щодо поєднання раціонального та

іраціонального, емоційного й розумового в духовному житті людини. Це дає змогу отримати більш глибоке уявлення про значення експресивного, іраціонального виміру національної ментальності як соціокультурного та етнопсихологічного феномену. Ментальність як складний духовний феномен може розглядатися як «дух народу», як те, що відрізняє одну націю від іншої, як специфічне ментальне обличчя певної нації, народу.

Значний вклад у започаткування та розвиток дослідження специфіки української ментальності в історичній ретроспективі зробили праці Миколи Костомарова. У своїй історико-етнографічній праці «Дві руські народності» він обґрунтував вплив на формування особливостей самосвідомості народу, його ментальності природно-географічних, історично-суспільних факторів. Микола Костомаров уперше зазначив важливість географічного фактору при відмінності народностей взагалі, що це так чи інакше позначається на всіх сторонах життєдіяльності народу.

Ще однією важливою методологічною основою дослідження національної ментальності, її функціонування та відображення ментальних стереотипів у національній культурі є теорія ментальності Дмитра Чижевського. Він одним з перших визначив поняття української ментальності і розглядав її як феномен, який впливає на життєвий уклад нації. Консолідуємося з думкою Дмитра Чижевського, який серед сутнісних рис української національної ментальності називає інтроверсивність (зосередження на власному внутрішньому світі), кордоцентричність (виражена у любові до природи, чутливості, обрядовості), свободолобність.

При аналізі сутнісних характеристик поняття «українська ментальність», «національна ментальність» та філософської рефлексії співвідношення цього поняття із такими поняттями, як «менталітет», «національний характер», «національна самосвідомість», розгляді змістовних компонентів та логіко-отнологічних засад формування

української ментальності ми звертались до робіт сучасних українських учених З. Атаманюк, Є. Борінштейна, Ю. Бродецької, О. Донченко, С. Кримського, О. Лісеєнко, М. Поповича та ін.

Обґрунтовано, що поняття «ментальність»/«національна ментальність» та «менталітет»/«національний менталітет» не є ідентичними і мають власні дефініції. Проаналізувавши генезис та історію розвитку цих понять, зазначено, що поняття «національна ментальність» відображає історично та соціально-культурно обумовлений спосіб і тип мислення, глибинне джерело та рівень колективної свідомості, що включає і несвідоме. Головною відмінністю поняття «національна ментальність» від поняття «національний менталітет» є те, що під національною ментальністю розуміється глибинне джерело мислення як невід’ємна характеристика людського існування.

Понад те, що ментальність – це історично і соціально-культурно зумовлений спосіб мислення, який формується залежно від традицій, культури та довкілля людини, передається з покоління до покоління й з огляду своєї стійкості, інерційності, складності, довго і важко піддається зміні. Ментальність є якість, яка постає як сукупність когнітивних, афективних характеристик, що визначають поведінку індивіда чи групи в соціумі.

Аналіз співвідношення понять «національна ментальність» та «національний характер» дав змогу зробити висновок, що вони різняться за сутнісними ознаками, обсягом змісту і за способом прояву – актуальне прояв (свідоме чи несвідоме) у різних сферах життя. Історично сформована структура соціальної свідомості, ладу мислення, цінностей та архетипів, що виявляються у діяльності, поведінці, спілкуванні може бути названа національною ментальністю; сукупність моральних, соціокультурних та психологічних особливостей народу, які відображаються в мові, культурі, народній творчості (літературі, музиці, піснях, танцях) може бути названа

національним характером. Що ж до відмінності за формою, то воно полягає в тому, що національна ментальність проявляється як на рівні індивіда (як певний тип менталітету), так і на рівні нації, тоді як національний характер, лише, як правило, на рівні нації.

Аналіз взаємозв'язку між поняттям національна ментальність та національна самосвідомість дав змогу зробити висновок, що співвідношення між національною ментальністю та національною самосвідомістю є динамічним та складним процесом, який може містити взаємодію між індивідуальними рисами особистості, культурними впливами та соціокультурним контекстом. Поняття національної ментальності та національної самосвідомості мають різний характер і зміст, але вони взаємопов'язані в контексті культури, ідентичності та способу мислення особистості.

Відрізнення між національною самосвідомістю та національною ментальністю полягає у тому, що перша позначає свідоме сприйняття національної ідентичності та місця нації у світі, тоді як друга об'єднує ширший спектр культурних, психологічних та соціальних аспектів, що формують спосіб мислення та поведінки цієї нації.

Зазначено, що ментальність має певну цілісність, наявність певного якісного ядра, яке виступає певною основою цілісного способу життя людини. Домінантою якісного ядра ментальності виступає система цінностей. Тому національна ментальність може бути визначена як особливий, вкрай стійкий спосіб організації, структури освоєння системи основоположних цінностей, наприклад, системи моральних ідеалів, тобто системи стійких сформованих масових духовних структур, які панують в той чи інший момент часу в суспільстві.

Національна ментальність як інтегральна характеристика суб'єкта – носія не зводиться тільки до сукупності якісно різних елементів у її структурі, і передбачає їх особливе поєднання, залежно від якого один і

той же набір складових духовно-психологічного життя функціонує і реалізується різними способами. Саме кореляція всіх специфічних рис і властивостей, процесуальні зміни онтологічних, гносеологічних, аксеологічного, комунікативних та інших компонентів дають інтегральне уявлення про той чи інший тип ментальності.

Отже, для національної спільноти характерно унікальне, властиве тільки їй, світовідчуття, мислення, поведінка, система цінностей, духовна творчість, обумовлена багатьма факторами, з яких помилково було б виділяти якийсь один як первинний, пріоритетний. Уся сукупність цих характерних ознак, що відрізняють одну етнокультурну спільність від інших, що виділяють її в своєрідний макрокосм людських індивідумів, унікальне неповторне співтовариство, може бути виражена і найповніше охоплена поняттям «національна ментальність».

Підсумуємо, що термін «ментальність» у сучасному науковому дискурсі є досить популярним, що свідчить, з одного боку, про потребу наукового осмислення найважливішої складової генетичного коду народу, яка позначається цим терміном, а з іншого боку, про необхідність врахування особливостей національної ментальності в умовах сучасного українського суспільства та нових історичних умов. Потреба наукової рефлексії національної ментальності як соціокультурного феномену надзвичайно актуалізується в контексті змін у сучасному українському суспільстві, які відбуваються під впливом російсько-української війни. Це зумовлює необхідність подальших пошуків найбільш ефективних методів філософського аналізу української ментальності, що дасть змогу концептуалізувати цей багатовимірний соціокультурний феномен.

РОЗДІЛ II

ВИТОКИ І ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ

2. 1. Сутнісні елементи національної ментальності з погляду онтології

Вивчення витоків і передумов формування української ментальності є складним, але надзвичайно важливим завданням. Українська ментальність, її особливість, розмаїття та значущість визначають унікальність культурну українського народу.

Для висвітлення особливостей формування національної ментальності необхідно розглянути основні сутнісні компоненти її структури, які формувались з ранньої стадії етногенезу. Феномен національної ментальності є соціокультурним феноменом, який сформувався як результат тривалого історичного, обумовленого та досить стійким впливом різноманітних чинників і обставин геополітичного, суспільного, природно-географічного, культурного, етнічного, соціально-економічного, релігійного тощо характеру.

Саме на ранній стадії етногенезу відбувається початок формування національної ментальності, її ментальне ядро-основа, яке зберігається протягом усієї історії розвитку етносу, нації. Національна ментальність формується під впливом багатьох факторів, серед яких можна визначити культурно-історичний, природно-кліматичний, геополітичний, суспільно-політичний та ін., одночасно будучи важливим фактором формування суспільної свідомості та джерелом культурно-історичної, соціально-політичної тощо динаміки тієї чи іншої нації. Але постійна рухливість культурно-історичного, суспільно-політичного, та ін. факторів спричиняє еволюційні трансформації, які привносять іноді суттєві зміни ментальних настанов нації. Проте, як зазначає В. Храмова, «через зв'язок часів

зберігається певний психоповедінковий інваріант, що реалізується на спільній мовній, культурний та морально-етичній основі» (Храмова, 1992).

В. Храмова зазначає, що цей інваріант «дає змогу народові зберегти собітотожність у всіх історичних перипетіях, пронести через всі “малі Апокаліпсиси” історії етнічну самосвідомість як, мабуть, єдину обов’язкову ознаку етносу» (Храмова, 1992).

Питання, яке пов’язане виявленням та аналізом основних структурних компонентів, пластів національної ментальності залишається досі дискусійним. Найбагатша феноменологія прояву національної ментальності відкриває його складну структуру в когнітивному, символічному, ціннісному, емоційному, поведінковому та інших аспектах.

У загальному виді національну ментальність розглядають як систему, що створена, принаймні, чотирма ключовими компонентами – архитепичним, емоційним, пізнавальним і поведінковим. Важливішою ознакою ментальності – є неусвідомленість або неповна усвідомленість, що є характерними архетипичними рисами народу.

Емоційний компонент ментальності включає різні емоційні реакції, стани, переживання. Цей компонент дає ментальності певну енергетичну наповненість, стимулює пізнавальну та поведінкову діяльність.

Пізнавальний/когнітивний компонент ментальності включає систему знань, уявлень щодо об’єктів та подій життєдіяльності, які є результатом індивідуального життєвого досвіду, що надає можливість людині діяти певним чином в різних ситуаціях.

Поведінковий компонент ментальності має прояв у діяльності, соціальній поведінці, діях цілого народу та окремого індивіду. Поведінковий компонент ментальності пов’язаний з емоційним та

пізнавальним компонентами та детермінований цінностями, ціннісними орієнтаціями (Москаленко, 2011).

Зазначимо, що вітчизняними дослідниками запропоновано різну інтерпретацію структури національної ментальності. Так, у працях Т. Поплавської феномен національного менталітету представлений у вигляді багаторівневого утворення, «елементами якого є: розуміння, інтуїція, ментальна свідомість, ментальні структури» (Поплавська, 2000). Фактично структура національного менталітету представлена як склад розуму, як те, «що відбувається перш за все в умі, в психіці індивіда, що, з нашої точки зору є неповною структурою національної ментальності» (Поплавська, 2000).

Зазначимо, що у запропонованій Р. Додоновим структурі національної ментальності, визначено три основних рівня. Перший – нижчий, у вигляді - психоенергетичного поля, де «фіксується кількість психо-емоційної-розумової енергії», що необхідне для вирішення поточних завдань. Другий – «несвідомий, що складається з декількох рівнів: архетипного (образного), етнічного, расового, загальнолюдського. Третій – вищий рівень ментальності, який є розумовим, логічним (понятійним). Як зазначається дослідником, означені рівні об'єднують загальний механізм ретрансляції «з покоління в покоління інформації про найбільш оптимальні прийоми рішення стандартних завдань, що постають перед членами колективу» (Додонов, 1999).

І. Поліщук пропонує розглядати структуру поняття національної ментальності, яка, на його думку, складається з трьох основних елементів: національного характеру, національної свідомості та етнічного підсвідомого (Поліщук, 2013).

Учений зазначає, що в умовах ускладнення й трансформації соціуму, зростає питома вага такого елементу національної ментальності, як національна свідомість. Національну свідомість І. Поліщук визначає у

вигляді сукупності «соціально-політичних, економічних, філософських, релігійних та інших поглядів, які характеризують зміст, рівень й особливості духовного розвитку нації і віддзеркалює становлення нації до різноманітних суспільних цінностей» (Поліщук, 2013). Крім того, дослідник включає в поняття національної свідомості також процес історичної еволюції нації, «колишні досягнення і майбутні завдання» (Поліщук, 2013).

Згідно І. О. Поліщуку, у структурі національної свідомості можна виявити повсякденний та ідейно-теоретичний рівні свідомості нації, які включають потреби, інтереси, цінності, настанови, стереотипи та ін.

Національний характер як елемент структури національної ментальності на думку І. О. Поліщука, визначається як сукупність «найбільш сталих, базових для певної етнічної спільноти особливостей сприймання навколишнього світу та форм реагування на нього» (Поліщук, 2013). З національних характером пов'язані емоційно-почуттєві елементи психіки нації, почуття, настрої, а також національний темперамент.

Особливу роль у структурі національної ментальності відіграє, на думку вченого, етнічне підсвідоме, те, що К. Юнг називає архетипами. Архетипи у структурі національної ментальності проявляються у вигляді традицій, символів, загальних взірцях поведінки, вплив котрих не усвідомлюється і не контролюється.

Структура національної ментальності, як складне, багатогранне соціокультурне явище, на нашу думку, може бути представлене єдністю таких компонентів:

- архетипічним компонентом - системою архетипів; компонентом, пов'язаним з історичною пам'яттю;
- когнітивним компонентом, пов'язаним з образом світу та способами мислення колективного суб'єкта;

- ціннісно-нормативним компонентом, обумовленим системою цінностей, включно ціннісні орієнтації, ідеали, значення, норми;
- емоційним компонентом - оцінки, настрою, емоції, почуттів; поведінковий компонент, який визначено мотивами та стереотипами поведінки. Важливо також підкреслити, що кожен означений компонент має несвідомий і свідомий рівні, що виявляється через стійкі та нестійкі структурні стани.

На нашу думку, архітектоніка національної ментальності містить велику кількість різноманітних елементів та пластів. Але можна виділити дві групи компонентів та пластів, які впливають на формування та розвиток національної ментальності: статичні та динамічні структури та компоненти. *Статичні, відносно стійкі структури* національної ментальності - це компоненти, які дозволяють зберігати унікальність, стійкість та особливості національної ментальності, її відмінності від інших національної ментальності інших народів. *Динамічні компоненти та структури національної ментальності* дозволяють ментальності еволюційно трансформуватися, змінюватися зі зміною історичних та суспільних процесів. Їх виділення, навіть у такому схематичному вигляді, дозволяє допомогти глибшому філософському осмисленню формування та розвитку національної ментальності.

Якщо проаналізувати структуру національної ментальності з точки зору зазначених нами статичних та динамічних структур її архітектоніки, то, на наш погляд, універсальне значення в архітектоніці національної ментальності мають, принаймні, такі компоненти, які визначають сутнісну природу та унікальний характер національної ментальності. А саме: архетипічний компонент; компонент, пов'язаний з національною пам'яттю. Атрибутивними компонентами, які дозволяють ментальності одночасно зберігати свою унікальність та еволюційно трансформуватися,

можуть бути, принаймні, такі компоненти, як когнітивний, ціннісно-нормативний, емоційний та поведінковий.

Отже, явище національної ментальності містить сукупність різноманітних компонентів як свідомого, так і несвідомого. Завдяки вивченню особливостей функціонування явища національної ментальності на стику свідомого та несвідомого можна зрозуміти даний феномен та уявити його, наприклад, як сукупність двох складових, обумовлених соціальними установками та соціокультурними орієнтаціями. Основою механізму функціонування національної ментальності можна вважати декілька функціональних установок. Йдеться про сприйняття, що виражено когнітивним елементом; оцінки (афекти) поведінки, пов'язані з діяльнісний компонентом, які представлені своєрідною глибинно-психічною «вертикаллю», а також соціокультурні орієнтації. Отже, явище національної ментальності, як зазначено в теоретичних роботах З. Фрейда, А. Адлера, К. Юнга та ін., не обмежено суспільної свідомістю, але, одночасно, не може бути ототожнене з колективним несвідомим.

Розглянемо основні компоненти структури національної ментальності більш детально.

Важливим компонентом національної ментальності є когнітивний компонент, що асоціюється з мисленням чи складом розуму. Мислення – це сутнісна ознака ментальності, і коли ми говоримо про ментальний аспект, ми маємо на увазі розум, або процеси мислення. Зазначимо, що поняття «мислення» і «свідомості», які розглянути в площині аналізу структури національного менталітету, можна визначати як тотожні. Загальновизнаним фактом є врахування глибинно-психологічної основи функціонування явища національної ментальності, яка виходить за межі сфери свідомості, зокрема, суспільної свідомості. На нашу думку,

функціонування національної ментальності походить на межі свідомого та несвідомого, але без повного переходу на той чи другий бік.

Розглядаючи національну ментальність як певний стан суспільної свідомості, варто не забувати, що цей рівень несе в собі й несвідоме. Але необхідно відзначити нерозривний зв'язок суспільної свідомості та свідомості (і несвідомості) індивідуальної. Традиційним твердженням є те, що національна ментальність є глибинним рівнем колективної свідомості, до складу якої входить також несвідоме. У даному контексті національну ментальність можна визначити у вигляді глибинного рівню індивідуальної свідомості. Важливо взяти до уваги також методологічне зауваження Г. Гегеля відносно того, що чим багатшим є предмет, чим більше різних аспектів він має для аналізу, тим більш різноманітнішими бувають здійснені на даній основі визначення. Тому, виходячи з багатогранності змісту поняття національної ментальності, варто здійснити певний структурний розподіл цього явища з метою уточнення понятійної детермінації та зручності використання даного терміну в сучасному філософському дискурсі.

У даному зв'язку варто окремо проаналізувати поняття «свідомість» з метою більш глибокого розуміння взаємозв'язку феноменів суспільної свідомості та національної ментальності. Можна передбачити вірогідність появи певних складнощів та сумнівів учених стосовно поєднання та розведення означених феноменів та понять, що, по суті, буде неминучим та небезпідставним.

Підкреслимо, що явище національної ментальності не охоплює повною мірою сфери, пов'язані з суспільною свідомістю та несвідомим, але займають проміжну позицію між ними. Ця «проміжна позиція» можна бути охарактеризована як сфера «позасвідомого». Важливим є розуміння того, що національна ментальність конструюється у відповідній соціокультурній ситуації та відіграє роль внутрішнього глибинно-

психологічного механізму, націленого на захист певного соціуму від впливу зовнішніх чинників, які не є характерними стосовно ціннісного набору означеного явища, що є сформованим і відносно стійким. Але з іншого боку, вивчення феномену національної ментальності передбачає розуміння окремою особистістю та суспільством у цілому низки сутнісних установок соціально-психічного характеру, які можуть бути віднесені до категорії соціально-психічної орієнтації та пов'язані з напрямками подальшого розвитку соціуму.

На думку науковців, що досліджують свідомість в якості соціально-психічного утворення, не зовсім вірно ототожнювати свідомість з «виразно усвідомленим образом», зі «змістом короткочасної пам'яті», з «очевидним результатом розумового акту», з «усвідомлення особистого «Я», тощо. Усі подібні випадки є проявом підміни свідомості результатом її дії, а саме будь-яким іншим феноменом, що є доступним до самоспостереження. Таким чином, свідомість не можна віднести до «зовнішнього» явища, тому, що цілком воно не піддається вивченню «ззовні», особливо, що стосується категорій, пов'язаних з позитивістським підходом.

Поняття свідомості філософський словник характеризує як: «властивий людині спосіб ставлення до об'єктивної дійсності, опосередкований загальними формами суспільно-історичної діяльності людей... Ставлення до світу зі знанням його об'єктивних закономірностей» (Академічний тлумачний словник).

Свідомість також можна відзначити як специфічну людську форму «ідеального відображення та духовного освоєння дійсності» тощо (Академічний тлумачний словник).

Важливо підкреслити, що майже не викликає сумніву в сучасних учених зміст базових функцій свідомості, до яких у науковій літературі відносять творчу, регулятивно-оцінну та рефлексивну функції. Означені

функції є важливими для розуміння особливостей функціонування національної ментальності.

Розглядаючи феномен свідомості у світлі дослідження національної ментальності, варто зауважити, що це явище слід трактувати не в вигляді абстрактної наукової категорії, а у першу чергу як певний культурно-історичний феномен, що належить до психологічних особливостей конкретних народів. Таке розуміння функцій суспільної свідомості може бути коректним лише у зв'язку з аналізом конкретно-історичного культурного середовища. У такому випадку розгляд національних особливостей в процесі реалізації означених функцій можна враховувати цілком закономірним. Важливо пам'ятати, що у контексті ментального підходу явище свідомості може бути у значної мірі або зведено до феномену підсвідомості, або навіть розкрито як складова сфері несвідомого. Така трактовка тлумачить явище свідомості як прояв культури, як ознаку певного конкретного соціуму, а також як важливий фактор соціокультурного розвитку.

Розгляд ментальності як зосередженості та відкритості особистості світу можна інтерпретувати як онтологічну характеристику властивості буття людини. Вихід за межі тілесного, фізичного буття дозволяє людині опинитися у багатовимірному світі, де відкриваються можливості включатися у перебіг різноманітних соціокультурних процесів, більш вільно діяти разом з іншими індивідами стосовно продукування та засвоєння цінностей культури та навколишнього середовища. На відміну від наукового пізнання, де людина-дослідник може протиставляти себе як суб'єкт об'єкту дослідження, духовний світ дозволяє йому наділяти об'єктивне суб'єктивним, прагнути до ототожнення суб'єктивного з об'єктивним, намагатися висловлювати об'єктивне у суб'єктивній формі, ідентифікувати свою особистість стосовно системи відносин як суб'єктивного, так і інтерактивного характеру.

Усвідомленню означених вище ментальних уявлень, трактувань та зв'язків сприяє концепція інтенційності Гуссерля, яка визнана методологічною основою щодо відокремлення зовні вираженого змісту свідомості та поглибленого рівню суб'єктивності буття, притаманного людям, що є ментальною основою для створення особистісних смислів та утворення внутрішнього світу людини (Енциклопедія сучасної України).

Визначаючи взаємозв'язок особливостей національної ментальності з особливостями суспільної свідомості, важливо визначити що саме ми маємо на увазі під поняттям суспільної свідомості. Поняття «суспільна свідомість» означає сукупність уявлень, переконань, цінностей, норм, стереотипів, які визначають спосіб мислення та сприйняття світу певної групи людей, нації у цілому.

Суспільна свідомість формується під впливом культурних, історичних, соціальних, економічних та інших факторів та відображає те, як люди розуміють себе, інших людей, світ навколо себе, а також взаємодіють один з одним. Суспільна свідомість може включати в себе такі елементи, як релігійні переконання, політичні думки, моральні цінності, погляди на роль індивіда в суспільстві, ставлення до соціальної справедливості, економічні уявлення та інше.

Розвиток суспільної свідомості може відбуватися під впливом соціальних змін, політичних подій, тощо, і у процесі історичного розвитку суспільства у структурі суспільної свідомості може змінюватися ієрархія пріоритетів, цінностей. У процесі розвитку суспільної свідомості формуються загальні стереотипи, уявлення про соціальні норми, цінності та ідеали, які впливають на поведінку, взаємодію та сприйняття людей одне одного.

Що стосується впливу стереотипів на особливості національної ментальності, відзначимо, що масова стереотипізація свідомості є достатньо поширеною ознакою сучасного соціального життя. Поняття

стереотипу вперше застосовав У. Ліппман у праці «Громадська думка» (Lippmann, 1960). Суспільна свідомість згідно концепції У. Ліппмана та праць його послідовників, є стереотипованою, наповненою стандартизованими уявленнями стосовно навколишнього світу (Lippmann, 1960).

Формування стереотипів відбувається завдяки впливу архетипів, які є компонентами несвідомого. Поява та закріплення стереотипів відбувається завдяки відповідним установкам, які генетично передують стереотипам, та значною мірою визначають змістовні характеристики та сутність означених стереотипів. Стереотипи відрізняються стійкістю та консервативністю. Їх руйнування можливе завдяки радикальним змінам у суспільної свідомості та відбувається протягом тривалого часу.

Поняття стереотипу можемо визначити, як загальнопоширене уявлення або переконання, яке може бути переважно спотвореним або спрощеним. Стереотипи часто відображають перебільшення, спрощення або навіть негативну уяву про явище, подію або людини чи групи людей.

У структурі національної ментальності стереотипи пов'язані:

- по-перше, з відношення людини або соціальної групи у площині повсякденної свідомості до інших людей або соціальних груп, а також у цілому, до будь-яких соціальних і природних оточень, які передбачають їх оцінювання;
- по-друге, з формуванням певних типів поведінки та способів дії окремих людей і соціальних груп;
- по-третє, з констатацією особливостей власної національної спільноти та ідентифікацією з цією спільнотою.

Процес стереотипізації є важливою складовою перебігу усвідомлення людиною навколишнього середовища, тому, що пізнання завжди включає стереотипізацію у зв'язку з виділенням ключових характеристик сутності предмета пізнання, а також зменшенням значення

другорядних аспектів та характеристик. Водночас важливо наголосити, що у процесі стереотипізації суспільної свідомості завжди є домінування негативних рис над позитивними. У загальних рисах, стереотипом може бути будь-яке отримане свідомістю знання, яке було прийняте за істину, без належного обмірковування та роздуму над критеріями його достовірності.

Стереотипи заважають вільному мисленню особистості тому, що їх застосування обумовлено відтворенням неактуальної інформації, засвоєної в контексті минулого досвіду. Це може викликати бажання не ускладнювати власну свідомість оволодінням сучасною інформацією та приймати рішення щодо певних життєвих ситуацій на основі застарілих та недостовірних даних.

Поява стереотипів у суспільній свідомості часто зумовлено узагальненням колективного досвіду. Це пояснюється тим, що в наш час роль основного інформаційного джерела та транслятора у сучасному суспільстві належить мас-медіа, зокрема розповсюдженої інтернет-мережі, які дедалі частіше виступає ключовим джерелом створення та поширення стереотипів завдяки повідомленням, підібраних відповідним чином.

Спостереження показують, що прагнення масової свідомості щодо вироблення власного ставлення до оцінювання певних соціокультурних та суспільно-політичних подій і процесів вкрай рідкі. Варто відзначити, що найстійкішими і найвіддаленішими від повсякденного емпіричного досвіду звичайної людини є саме політичні стереотипи. Це пояснюється тим, що для більшості людей доступними є лише деякі зовнішні прояви політичних процесів, які реально відбуваються. У даному контексті, розуміло, чому проблема володіння та контролю суспільної свідомості, у першу чергу, політичної свідомості, є об'єктом постійної боротьби між різними політичними кланами та формуваннями.

Різноманітні стереотипи, зокрема стереотипи політичного характеру, що нерідко штучно створюються політичними конкурентами на різних щаблях масової свідомості складають теоретичну (доктринальну) та практичну основу пропагандистських СМІ, діяльність яких часто набуває характер інформаційних воїн. Такі прояви актуалізують зусилля учених-політологів та філософів в напрямку пошуку ефективних національних соціокультурних та суспільно-політичних технологій, пов'язаних з дослідженнями процесів формування та управління стереотипними уявленнями масової свідомості, а також можливим впливом на функціонування та розвиток національної ментальності. Таким чином, аналіз особливостей суспільної свідомості, стереотипів свідомості є дуже важливим для аналізу та розуміння специфіки національної ментальності.

Ще на один важливий компонент структури національної ментальності треба звернути увагу. Таким компонентом національної ментальності, на наш погляд, є соціальні установки. Соціальні установки – це певне ментальне переживання людини, що спирається на систему цінностей, уявлень, життєвого досвіду людини.

Соціальні установки в ментальності означають вплив соціокультурних чинників, норм, цінностей та інших аспектів суспільства на спосіб мислення, переконання та поведінку людини. Це включає в себе те, як соціальні норми і стандарти формують сприйняття світу, взаємовідносини з іншими людьми та рішення в різних життєвих ситуаціях. Соціальні установки можуть бути як експліцитними (вираженими конкретними правилами і нормами), так і імпліцитними (які є відверто прихованими, але впливають на поведінку через загальний контекст і культурні чинники).

Соціальна установка характеризує схильність людини до активних дій у певному напрямку та може містити в собі низку структурних

компонентів, а саме: когнітивний, емоційний і поведінковий. Соціальна установка як суспільно-значимий феномен може бути застосовано як у зв'язку «особистість - соціальні феномени», так і у зв'язку «суспільство, нація - феномени соціально-індивідуального плану».

Відомо, що у процесі життєдіяльності індивіда різноманітні соціальні установки можуть з'являтися та закріплюватися, або, навпаки, зникати. Чинні соціальні установки складають цільні системи установок, що обумовлюють ціннісні орієнтації як окремих особистостей, так і великих соціальних груп, які демонструють відповідну соціальну спрямованість в перебігу активної діяльності. Завдяки соціальному осмисленню навколишньої дійсності означений феномен може бути сприйнятий як соціальний стереотип.

На нашу думку, різноманітні соціальні установки можуть формуватися як завдяки об'єктивним умовам життя, так і соціальним чинникам певних соціокультурних середовищ. На їх появу та закріплення впливають також і власні ціннісні орієнтації людини, що формуються протягом усього життя. Шкалу соціальних цінностей, що включає національні, етнічні та ін. цінності не можна враховувати незмінним феноменом, тому, що вона є відносно постійною, здатною до змін впродовж довготривалого періоду соціального розвитку. Серед найважливіших соціальних установок індивідуальної та масової свідомості, які включають і сферу несвідомого, та впливають на формування відносин до людей, явищ навколишнього середовища, соціальних та соціокультурних процесів тощо, можна відокремити низку наступних: правових, природних (пов'язаних зі ставленням до природи та екологічних проблем), господарсько-економічних (трудових), національно-патріотичних, а також установок естетичних, релігійних, освітньо-виховних, тісно пов'язаних з родинним та інституційним виховання тощо.

З соціальними установками тісно пов'язані ідеали, які у структурі національної ментальності є важливими, особливо у процесі розгляду їх в аксіологічної (ціннісної) площині. Відомо, що явище ідеалів виявляється у вигляді духовних форм, завдяки яким можна виражати різноманітні ставлення людини-суб'єкту, як одиничного, так і в складі певних груп, до навколишньої дійсності.

Слід також зупинитися на питанні відокремлення змісту понять цінностей та ідеалів та підкреслити їхні відмінності, у тому числі те, як вони формуються, розвиваються та виявляються в контексті національній ментальності. Йдеться про те, що ідеали відбивають відповідні суб'єктивні образи. Ідеали як правило, пов'язані є образами майбутнього, тому не віддзеркалюють актуальні чинники та події сучасності. Дана обставина набуває ключове значення, тому, що вона пов'язана з уявленням ідеалів у вигляді бажаних та досконалої цінності. У даному сенсі ідеали можна вважати позитивними виразами негативного ціннісно-критичного відношення людей до явищ існуючої дійсності, завдяки чому, нерідко, залишаються поза увагою позитивні аспекти життя та навколишнього середовища. Ідеал може позитивно рефлексувати те, що насправді є негативним. Його можна віднести до уявного ідеального заперечення існуючого негативного явища, спрямованого, передусім, на подолання означеного негатива. Разом з тим, підкреслимо, що саме по собі це заперечення, навіть у випадку коли воно виражається в образі ідеалу, як правило, не носить риси позиву до активної позитивної діяльності, і тому не має достатньо високу прогностичну цінність.

Одним із важливіших компонентів архітекτονіки національної ментальності є історична пам'ять. Оскільки українська національна ментальність - це історично сформований феномен, тому для визначення її сутнісних характеристик необхідно звернутися до історичної пам'яті.

Національна ментальність, особливо її світоглядні, ціннісні складові, формується під впливом історичних знань, подій, які відбуваються на території країни і вона сама, у свою чергу, впливає на характер та напрямок історичних подій українського народу.

Історичний досвід, суспільно-історичні події безумовно впливають на формування національної ментальності. Зокрема, розуміння минулих травм та перемог, відношення до національних героїв та трагічних періодів, може сприяти формуванню певних рис національної самосвідомості та національної ментальності.

Як зазначає Л. Нагорна, на «відміну від звичайної пам'яті, історична пам'ять «генетично» запрограмована на оцінку». У даному зв'язку варто підкреслити, що історичної пам'яті «притаманні не просто пригадування й відтворення, але й своєрідний рефлекс сприйняття чи не сприйняття, схвалення чи осуду» (Нагорна, 2010).

Історична пам'ять є важливішим компонентом духовної культури нації, яка дає можливість зберігати неперервність еволюції цієї національної спільноти, спадковість культури і передавання її наступним поколінням. Історична пам'ять народу формує риси її національної ментальності, національної самоідентифікації. Зміна історичної пам'яті може приводити до часткових змін у ментальності. Ми можемо визначати певні сутнісні риси ментальності через історичну пам'ять, яка має прояви в індивідуальній та колективній поведінці людей, в побуті, звичаях, традиціях, віруваннях, міфах тощо.

Зазначимо, що ми розглядаємо поняття історичної пам'яті у контексті національної пам'яті. Вважаємо, що можна говорити про національну пам'ять як про певний ментальний простір нації.

Вважаємо також, що важливо говорити не тільки про національну пам'ять взагалі, а про українську національну пам'ять, яка впливає на формування світоглядних принципів та засад української національної

ментальності. Але поняття української національної пам'яті, на наш погляд, потребує спеціального наукового дослідження.

Дане поняття (національної пам'яті) відображає феномен, який пов'язано з історією, традиціями, історичними подіями народу. Це віддзеркалюється в колективній свідомості, яка зберігає спогади про минуле, передає цінності та ідентичність від покоління до покоління. Національна пам'ять формує дух народу, її ментальність, глибоко увібравши в себе найважливіші моменти і сторінки національної історії.

У національній пам'яті зберігаються найвеличніші досягнення народу, і найтрагічніші події, які визначили його шлях. Також національна пам'ять засвідчує прогрес і зміни, які переживала нація, і при цьому допомагає зберегти її коріння.

Зазначимо, що національна пам'ять має силу навчання, тому що в ній задовані помилки та перемоги минулого, які можуть вдихнути життя в майбутнє. Вона вчить нас поважати спадщину попередників, шанувати культурну різноманітність та формувати відчуття єдності.

Коли ми говоримо про національну пам'ять - це не просто сукупність фактів, але душа народу, його самоідентичність. Національна пам'ять як компонент національної ментальності може визначати певні її сутнісні ознаки. Так, наприклад, історичні події та травми, такі як війни або геноцид, можуть вплинути на спосіб мислення та переживання поколінь, що жили після них, стати частиною колективної ідентичності та вплинути на ціннісні структури ментальності.

Такими головними рисами національної ментальності, які на думку багатьох дослідників характерні для українців, є: емоційність, чутливість, кордоцентричність, інтуїтивізм, волелюбність, демократизм, індивідуалізм (скоріше схильний до малого гурту), формувались під впливом національної пам'яті ще за часів Київської Русі. Саме тоді склався первинний архетип східнослов'янської ментальності, пов'язаний

з історично домінуючою формою життєзабезпечення, тобто із землеробним та осілим способом життя.

Цей аспект формування ментальності українців зазначає В. Липинський, який започаткував в українському суспільствознавстві традицію розгляду взаємовпливу менталітету нації та її політичної культури (Липинський, 1995). На його думку, українському народу притаманні риси, які є характерними для землеробських народів, але в даному зв'язку також є особливим значення Дикого степу у формуванні світогляду українця.

У цьому контексті О. Бондаренко зазначає, що в історичному становленні народу «України домінуючу роль відігравали суспільно-політичні умови, які визначали сам характер й масштаби взаємодії суспільства та навколишньої природно-ландшафтної зони» (Бондаренко, 2009). Саме це відрізняло українців у порівнянні як з сусідніми землеробськими народами, так і з кочівниками, хоча природні фактори, безумовно значною мірою впливали на життя людей. У подальші часи, включно з XVIII століття, означений чинник не тільки не зник, а навпаки, набув «більш глибокого характеру і нових якісних рис..., це не могло не спричинити кардинального впливу на формування українського менталітету...» (Бондаренко, 2009).

У польсько-литовську добу, коли розпочався активний процес окатоличення та ополячення українського народу, у ментальності відбулися певні зміни. Саме в цей час почалося формування нових рис в української ментальності, пов'язані з появою військових, так званих «вільних лицарів», тобто козаків.

Архетип землероба зіштовхнувся з архетипом воїна. За спостереженням М. Костомарова, присутність на етнічних українських землях із часів Київської Русі значної кількості іноземців, традиція приймати до лав козацтва представників різних націй і віросповідань

сформували українців як націю вищою мірою толерантну, відкриту до сприйняття інших культур та їхніх святинь, проте готову виступити проти кожного, хто образить її національні святині (Костомаров, 1991).

Домінування особистої свободи виявляється найважливішою цінністю не лише на особистісному рівні, на рівні сім'ї та родини, а й на державно-політичному рівні. М. Костомаров зазначає: «У Південній Русі, щоб зберегти любов і злагоду між близькими родичами, треба їм розійтися і якомога менше мати спільного». Цей факт науковець пов'язує з тим, що «взаємний обов'язок, заснований не на вільній угоді, а на фатальній необхідності, тяжкий для південнорусів...» (Костомаров, 1991).

В. Антонович, аналізуючи риси ментальності трьох народів – українсько-руського, польського та великоруського (тобто російського), висвітлює характерні риси ментальності цих народів. Він зазначає, що характерна для українців уповільненість реакцій на образи, чутливість до неприємних вражень виражаються в сумирності їхнього характеру, гуморі (як засобі зменшення неприємного враження від образи), а також у нещирості. Ліризм душі українського народу, що описується як м'якість і тонкість емоційного начала, виявляє закритий і меланхолійний характер, а відтак українці виявляють люб'язність до дуже обмеженого кола осіб, насамперед до власної родини. Ця ж риса ментальності визначає те, що «русини не скоро і трудно братаються і ніколи дружба їх не заходить до зайвої інтимності» (Антонович, 2017). У той же час, як відзначає автор, «ворогування їх не буває лютим, зате тягнеться довгий час без устану» (Антонович, 2017).

Досліджуючи історичні фактори у формуванні української ментальності - віче, козацьку раду, рибальство, чумацтво, В. Антонович звертає увагу на вагомість індивідуальної свободи для кожного русина (так він називав українців), що виявляє себе в рівноправності його членів, пошані до заслуг певної людини, котра не позначиться на «більшому

пайку із заробітку». Він зазначає, що розумова особливість русинів виявляється у великій обережності до всіляких теорій, відсутності схильності вірити їм без досвідної перевірки, аналізу та скепсису в повсякденному житті (Антонович, 2017).

Про схожі риси національної ментальності українців зазначає Д. Чижевський, який підкреслює, що показовими для українців є такі риси ментальності, як індивідуалізм і прагнення до волі. Ці риси можуть спричинити самоізоляцію в поведінці українців, призвести до конфліктної поведінки, виявляють невміння ефективної роботи в команді; з одного боку, формують бунтарський дух українців, мужність і готовність до боротьби, а з іншого – виявляють себе у взаємній боротьбі всередині нації (Чижевський, 1992).

Д. Чижевський фокусує увагу на вплив природних та історичних факторів у формуванні національної ментальності (Чижевський, 1992). Отже, простори української природи – степ – визначає величність української «душі», котра виражається в гостинності українців, їхньому героїзмі, а поряд із тим у їхній уже згаданій войовничості, адже степ завжди був місцем, звідки могли прийти вороги.

Тривалий період перебування української нації під іноземним гнітом, небезпека знищення національної культури формувала в українській національній ментальності нові риси, пов'язані з появою комплексу меншовартості та мімікрією, тобто здатністю пристосовуватися до чужих правил, формально сприймати суспільні норми та ідеали.

Як зазначається дослідниками, наприклад Е. Макаренко, такий комплекс меншовартості був зумовлений передусім станом багатовікового бездержавного існування (Макаренко, 2000).

В свою чергу означений комплекс меншовартості породжує «комплекс кривди», образи, що може, у свою чергу, спричинити міжнаціональні конфлікти (Рудакевич, 1995).

На думку багатьох сучасних дослідників, ці комплекси виступають головними бар'єрами на шляху ефективного державотворення, плекання національної гідності, становлення та утвердження національної ідеї. У даному зв'язку О. Козлова аналізуючи український досвід підкреслює те, «що політична культура поневоленої нації дедалі більше характеризується конформізмом, забуттям власних традицій і символів, насиченням суспільної свідомості та суспільних відносин чужоземними цінностями, нормами» (Козлова, 2014). Це, як підкреслює дослідниця, посилює аморальні прояви та появу рабської психології. Отже, «відбувається деформація ментальності: на глибинному рівні психіки функціонують власні ментальні риси, але на них починають нашаровуватися набуті в неволі ментальні настанови» (Козлова, 2014).

Е. Макаренко вважає, що це сформувало такі риси національної ментальності, як індиферентність до влади, миролюбність, справедливість, схильність нації до народовладдя, до республіканської форми державного управління, традиція федеративного державного ладу, незалежність у стосунках церкви та держави, орієнтація на досягнення політичної культури Західної Європи (Макаренко, 2000). Водночас можна назвати такі риси національної ментальності, як природний демократизм, миролюбність, доброзичливість та інші.

На нашу думку, однією з причин агресії з боку російського імперського чиновництва могла була демократичність державного та військового устрою Гетьманської держави та Запорізької Січі. І зараз російсько-українська війна багато в чому обумовлена ментальним дисонансом у сприйнятті політичних та інших реалій суспільного життя.

На формування державницьких якостей українців негативно вплинули такі ментальні риси, як індивідуалізм, перевага емоційного, почуттєвого над раціонально-вольовим. На думку О. Козлової, ці якості української ментальності в політичному житті нації проявилися в зверхності особистих інтересів над загальнонародними і державними, небажанні підкорятися органам державної влади, підозрілість до їх зміцнення, схильність до малих форм організації, анархізмі, перевазі емоцій над розумом і волею при вирішенні політичних проблем, недисциплінованості, неорганізованості, притупленні почуття громадянського обов'язку (Козлова, 2014).

Належність етнічних українських земель до різних держав виробили впродовж тривалого історичного періоду в ментальності українців досить специфічне ставлення до влади. Як відзначають дослідники, особливістю української ментальності, яка сформувала стійкий стереотип, є індивідуалізм і непокоря владі. За В. Янівим, «влада, яка століттями була синонімом чужої влади, не може у нас асоціюватися з чимось зрозумілим, доцільним, бажаним і в умовах власної державності кінцевим». На думку дослідника, чужа влада «продовжує в нас викликати відчуття насильства, і до влади ставимося вкрай негативно» (Янів, 2006).

Крім того, українські землі та український народ протягом тривалого часу знаходився під панування кількох держав, що вплинуло на формування суттєвих регіональних особливостей української ментальності.

Так, для ментальності українців західних регіонів характерні такі риси, як терпеливість, толерантність, мрійливість та інші, тоді як для ментальності українців південно-західних регіонів (Галичина) більш притаманні яскравий індивідуалізм, наполегливість, тенденція до лідерства.

Також можна зазначити певні відмінності в ментальності гуцулів та дніпровсько-таврійських степовиків: у перших – типова для гірських мешканців відкритість і, водночас, самозаглибленість, звичка покладатися на власні сили, у других – упертість і наполегливість, згуртованість, бажання здійснити задумане (Козлова, 2014).

Отже, населення різних регіонів України відрізняється не тільки історичним минулим, але й різними економічними, політичними, культурними, ревізійними факторами, тому загальноукраїнська національна ментальність має регіональні відмінності (у просторовому плані).

Соціологи вважають, що регіон мешкання – це фактор, який впливає на специфіку регіональних проявів загальнонаціональної ментальності та визначає думки, емоції, ціннісні пріоритети, звичайні вербальні та реальні реакції індивідів і здатний стримувати та нейтралізувати вплив інших факторів.

При дослідженні впливу фактору, пов'язаного з регіоном проживання на національну ментальність слід зазначити, що суб'єктом-носієм ментальності в даному випадку розуміється населення конкретного регіону з певною соціокультурною, господарсько-економічною та соціально-класовою специфікою. Безумовно, суб'єктом-носієм ментальності можуть виступати і більш локальні (територіальна, класова, етнічна, професійна та ін.) спільності та окремих індивідів, який в усвідомлюваній чи неусвідомлюваній формі відтворює ментальну своєрідність свого соціального середовища, починаючи від спільності та закінчуючи суспільством або народом загалом. Але під населенням регіону мається на увазі національно-державна спільність людей, що ідентифікують себе з Україною як державою та суспільством, у якому діють певні юридичні, ціннісно-нормативні та інші норми та правила соціального життя.

Як зазначає І. Ковальська - Павелко, «загальноукраїнської ментальності, як сталого явища в соціально-історичній реальності, ще не існує» (Ковальська-Павелко, 2019). Проте в умовах сучасної російсько-української війни ми бачимо, що відбулося стирання регіональних особливостей і це не стало перешкодою для соціальної консолідації та згуртованості суспільства в боротьбі з агресором.

Напередодні повномасштабної російсько-української війни соціологи фіксували суттєві регіональні відмінності українського суспільства, та суттєві регіональні відмінності в ментальності українців, які проживають в різних регіонах. Якщо раніше, в залежності від регіонів, у ментальності українців різних регіонів були принципові відмінності в оцінках майбутнього України, її загального стану, культури, досягнень тощо, то зараз такої різниці немає, відбулось стирання міжрегіональних відмінностей. Дані різних соціологічних досліджень свідчать, що війна РФ проти України за декілька місяців суттєво змінила й згуртувала українське суспільство, і також відбуваються еволюційні зміни в українській національній ментальності.

На думку В. Кизими можна поділити нації та відповідно їх національні ментальності на класичні та некласичні (Кизим, 1993). До класичних суспільств він відносить достатньо стабільні спільноти людей зі стійкою етнічністю, певною територією і державно-інституційними структурами; ці суспільства є основою синхронічної структури людства; всесвітня історія будується перш за все як еволюція класичних суспільних утворень та стосунків між ними.

До некласичних суспільств відносяться, зокрема, народи, життя яких має доволі неусталений характер і значною мірою залежить від природних й соціальних випадковостей. Тому такі суспільства зберігають себе більше не за рахунок урівноважених структур й зміцнювальних функцій, а завдяки динамізму стосунків із зовнішнім світом. Існуючи як

визначені цілісності із відповідними ознаками, ці суспільства весь час знаходяться у динамічному, неусталеному стані, постійно маневруючи.

Отже, В. Кизима відносить Україну до неklasичних, маргінальних суспільств, для яких характерним є те, що соціально-економічні та інші процеси розвиваються у них під дією не внутрішніх, а зовнішніх чинників (Кизима, 1993).

Дослідник зазначає, що особливість України в тому, що вона, як правило, не була ані центром, ані периферією і майже постійно знаходилась між різними державно-політичними полюсами, на лінії їх протистояння, в центрі їх боротьби, включаючись до складу то однієї, то іншої держави. Тому для України характерний нестійкий стан, постійне маневрування і балансування на межі ризику.

Так, у політиці маргінальний стан України виявився в наявності різних інтересів, устремлінь, ідеологій, в орієнтації на різних сусідів. Це вело до регіональних розбіжностей і непорозумінь. Отже, впливом маргінального складника ментальності українського народу пояснюється наявність у його політичній культурі субкультур, орієнтованих на цінності тих чи інших сусідніх націй та держав. Маргінальний стан України позначився і на змісті національної ідеї. Українці впродовж віків мріяли про те, як би вирватися з-під контролю тої чи іншої держави (Козлова, 2014).

Характеризуючи українську ментальність, І. Поліщук наголошує на її постколоніальному, пострадянському, посткомуністичному стані. На думку вченого, постколоніальний характер української ментальності обумовлений такими рисами: «зрусифікований стан, комплекси національної меншовартості, нездатність до адекватної оцінки власних національних інтересів, схильність більше розраховувати на зовнішню допомогу, ніж на власні сили». Однак в наш час, сучасні соціально-політичні процеси та особливості їх перебігу дозволяють зробити

висновки стосовно змін в політичній культурі українського суспільства, яка поступово стає більш демократичною та національно спрямованою (Поліщук, 2013).

Дослідники зазначають, що головним в історії України є боротьба за національну незалежність на тлі відстоювання цілісності та самодостатності українського національного духовного життя. Причому специфіка полягає у тому, що ключовою була ідея досягнення незалежності не стільки «для», скільки «від», тобто йдеться про ідею свободи. Така ментально-світоглядна інтенція дозволяла українському народу успішно розв'язувати у конкретних ситуаціях питання виживання. За таких умов на рівні ментальності в українців вироблявся певний поведінковий стереотип, який пов'язано з активізацією боротьби – «протидії політичному, духовному, культурному й фізичному насильству, для збереження власної усвідомленої ідентичності, свого вже освоєного соціокультурного простору» (Павлюк, 1993).

Цінність державної незалежності набуло в Україні такої універсальності, що мало в свідомості людей характер не тільки національної, а й соціальної ідеї. Прагнення до національної свободи поєднувалось із боротьбою за соціальне звільнення. Виступи за національну незалежність проти зазіхань інших країн, народні рухи й повстання проти власних панів – явища, що мають в Україні єдиний ментальний корінь. Урахування цієї обставини дає можливість багато чого зрозуміти в українській ментальності (Бондаренко, 2009).

Щодо відношення до демократії і держави українська національна ментальність досі залишається патерналістською. Але умови суверенного існування є основою для відродження традиційних рис української ментальності, пов'язаних з народоправством, толерантністю, ліберальним ставленням до держави «не людина і нація для держави, а держава для людини і нації» тощо.

Ментальність поневоленої нації, яка становить архаїчне ядро ментальності сучасної України, поступово втрачає свій вплив на суспільне світосприйняття, проте на глибинному рівні ці ментальні риси ще продовжують функціонувати. На архаїчні шари української ментальності починають нашаровуватись набуті в умовах існування незалежної Української держави ментальні настанови. Тому ментальність сучасної України має доволі суперечливий характер, в ній одночасно проявляються амбівалентні якості: героїзм і пасивність, індивідуалізм і конформізм, довірливість і підозрілість тощо. Кожна з них має свої причини та умови виникнення та свою роль в історичному процесі.

Базові ментальні риси українців є відтворенням соціопсихічних складників українського національного характеру і постулюють витривалість, правдолюбство, силу волі та фізичну силу, пильність, любов до порядку, впевненість у собі, розсудливість, вибагливість до товариства, цінування власної свободи, певну нематеріальну духовну енергію, що формує суспільство, творче горіння, прив'язаність до своєї садиби, своєї хати, гордість (Лозко, 1996).

На думку О. Рудакевича, головним засобом подолання негативних рис та деформацій української ментальності має стати побудова суверенної, соборної, демократичної української держави (Рудакевич, 1995). Крайній індивідуалізм буде подолано формуванням демократичних суспільних відносин та правової держави, у якій індивідуальна свобода буде органічно поєднана з громадянськими обов'язками і відповідальністю.

Відродження української нації і державності має подолати означені комплекси «меншовартості» та «кривди», очистити українську душу від рабської психології, зміцнити моральність суспільства (Рудакевич, 1995).

Ю. Липа, враховуючи суперечливий характер, пов'язує ментальні риси українців з терплячістю, відважністю, скромністю, обережністю,

наполегливістю у досягненні мети та уміння стійко сприймати невдачі. Для них є характерною повага до жінки, до батьків, до родинних звичаїв і демократичного суспільного устрою, заповзятливість, творчий дух завдяки «якому індивідуалізм українця протистоїть стадності» (Мала енциклопедія етнодержавництва, 1996).

Г. Лозко, підкреслює, що відданість українця улюбленій справі «спонукає його знаходити партнерів і однодумців, звідки тяга українця до різних спілок, коаліцій, єдностей тощо» (Мала енциклопедія етнодержавництва, 1996).

Українці усвідомлюють та підтримують свої політичні традиції, дух волелюбності та національної гордості.

Таким чином, можна виділити дві групи факторів впливу на українську ментальність:

- *природні*, до яких відносяться наступні ментальні настанови: індивідуалізм, перевага почуттєвого над інтелектом і волею, а також певні компоненти селянської психологічної настанови. Ці якості української ментальності в суспільних процесах проявляються в зверхності особистих інтересів над загальнонародними і державними, небажанні підкорятися органам державної влади, підозрілості до їх зміцнення, схильності до малих форм організації, перевазі емоцій над розумом і волею при вирішенні політичних проблем, недисциплінованості, неорганізованості, притупленні почуття громадянського обов'язку.

- *історично-суспільні*, які пов'язані з національною пам'яттю, соціальною мімікрією, комплексами «меншовартості» та «кривди». У національній культурі ці якості проявляються у формальному сприйнятті певних цінностей і норм, невірі в сили власного народу і покладанні надто великих надій на безкорисливу допомогу інших держав,

приниженому почутті національної гідності, кар'єризмі ціною зради національних інтересів.

До означеної групи чинників О. Рудакевич відносить також «ментальну фрагментарність суспільства, породжену тривалою насильницькою розірваністю українського народу, його територій між різними державами та цілеспрямованою асиміляцією» (Рудакевич, 1995).

Отже, національній ментальності українці властиві такі системотворчі ознаки, які безпосередньо відтворюються в національній пам'яті:

- інтроверсивність у сприйнятті навколишньої дійсності, що виявляється в зосередженості особи на фактах і проблемах внутрішнього, особистісно-індивідуального світу;
- кордоцентричність, що проявляється в сентименталізмі, чутливості, емпатії, любові до природи, в пісенному фольклорі, яскравій обрядовості, естетизмі народного життя, культуротворчості;
- індивідуалізм, що виявляється в різних формах прагнення до особистісної свободи;
- меншовартість – певний тип самооцінки, пов'язаний з визначенням недостатності своїх національних особливостей у порівнянні з іншими народами та націями або внаслідок браку внутрішніх національних якостей, які виникли в результаті зовнішніх обставин;
- перевага емоційно-чуттєвого над волею та інтелектом, перевага морального буття над інтелектуальним у відношенні до екзистенціального значення.

Оскільки емоційний аспект національної ментальності є важливим для розуміння сутності цього феномену, необхідно розглянути його більш детально.

У науковому дискурсі категорія «національна ментальність» використовують з метою позначити певний тип сприйняття соціуму.

Існування об'єктивної реальності – суспільства, природи, світи тощо, взагалі пов'язано із необхідністю адекватне сприйняття означеної реальності певним народом, нацією.

Явище ментальності пов'язано також з проявленням певних емоцій, саме тому, що емоції, у даному зв'язку, слід розуміти реальністю, тому, що вони реально існують, є даністю, яку особистість змінити не може змінювати. Людина живе у певному емоційний світі, який по суті є соціальною реальністю особливого типу. Визначаючи способи та характер прояви емоцій, або, як кажуть, емоційної сфери людини, дослідники вказують на афективно-когнітивні структури в них, що і називається в сучасному науковому дискурсі ментальністю.

Емоційний компонент ментальності можна визначити як сукупність емоційно забарвлених, пофарбованих настроєм та емоційним ставленням оцінок щодо об'єктивно існуючого навколишнього середовища. Означений компонент також обумовлено тим, як людина ставиться до себе, як сприймає інших людей, та світ в цілому.

Емоційні прояви широким спектром представлені в усіх національних культурах світу, хоча обґрунтування причин емоцій є різними. Це обумовлено впливом загальної картини світу та системами цінностей, що еволюційно склалися у різних народів та стали важливою складовою національної ментальності цих народів. У культурах різних народів є писані, або неписані правила прояву емоційності. Наприклад, мовчазна поведінка шведів трактується як ознака їхньої природної похмурості та стриманості, тоді як мовчання японця може означати певний контент - вираз, або навіть цілу фразу. Японці з дитинства привчені до стримування негативних емоцій, і тому у перебігу спілкування вони переважно намагаються бути радісними, привітними, чемними.

У культурі українського народу є традиція явно висловлювати свій настрій та емоційний стан. У звичаях китайців є намагання навмисно завищувати оцінку своїх досягнень та позитивних сторін життя. Відсутність емоцій у італійців розуміється як проявлення лицемірство.

Отже різні національні культури пов'язані з різними ситуативними нормами проявлення емоцій. У більшості етносів такі емоційні проявлення традиційно поділені на застосування у різних обставинах, наприклад, які можна застосувати у сімейному колі, які – у спілкуванні з друзями, в робочий час тощо. Для французів характерні чуттєві висловлювання свого ставлення до співрозмовника, що може викликати у представників інших етносів враження надто відвертого ставлення до себе. Також багато французів, описуючи якийсь об'єкт, традиційно наділяють цей опис особливо піднесеним характером. Але для німців характерне висловлювання емоції лише суворо в контексті відповідних ситуацій. Японці, коли висловлюють сум у зв'язку зі смертю близьких, відкрито посміхаються, тому, що в їхньої культурі є традиція не обтяжувати власними проблемами інших. Але представники кавказьких народів висловлюють скорботу дуже відкрито.

Емоції є центральною ланкою механізмів, які, умовно кажучи, допомагають людині переводити свій внутрішній світ у світ зовнішній, реальний, навколишній, у якому відбувається життя та діяльність. Цей світ має відповідати культурним, ціннісно-смісловим вимогам особистості. Саме це актуалізує в людині бажання жити та працювати в цьому світі, розуміючи, сенс та цінність власних дій.

Отже, емоційний компонент ментальності пов'язано з спрямуванням і спонуканням мислення та поведінки етносуб'єктів, які дослідники відносять до диференційної ознаки відмінностей різних національних ментальностей.

Відмінності національних ментальностей різних етнонаціональних спільнот обумовлено також тим, що кожна нація має особливий, власний спосіб побудови структур афективно-когнітивного характеру. Подібний підхід надає можливість констатувати, що емоційність є ментальною характеристикою як окремої людини, так і різноманітних людських угруповань, тобто її можна віднести як до індивідуальних, так і до соціальних проявів.

Іншим важливим компонентом структури національної ментальності учені називають цінності, а також ціннісні орієнтації. Аналізуючи духовні цінності окремих людей, можна уявляти системи цінностей у вигляді універсальної, пролонгованої структури пріоритетів, які можуть визначати відповідні життєві проекти та системи життєвих орієнтацій індивідів, що надає національній ментальності певні якісні визначеності. У даному контексті зазначимо думку Ю. Липа, який стверджує, що для ментальності українців властиві ірраціональні, містичні підходи до розуміння волі, які є складовою духовної традиції народу. Воля/свобода у даному контексті наділена «або негативним змістом як свобода «від чогось» (від власності, придушення тощо), або розуміється містично, як свобода «в ім'я чогось», тобто, пов'язана з якоюсь високою ідеєю. Даний підхід корінним чином відрізняється від раціональних традицій західних народів, зокрема європейських, які розглядають свободу усіх у вигляді гаранта свободи окремої людини, а не навпаки.

Ціннісна орієнтація, яку в науковому дискурсі розглядають структурною складовою ментального феномену, є ключовим компонентом явища, що називається у науковому дискурсі індивідуальною організацією індивіда, включно його морально-психологічну та інтелектуальну діяльність. Вона є домінантою духовності особистості у цілому, тим компонентом структури особистості, що є

центром свідомості, віссю, навколо якої мають обертатися думки, ідеї та почуття індивіда, які є необхідними для вирішення багатьох важливих життєвих питань та ситуацій. Означена вісь є визначальними чинником щодо формування інтенціональності духовного процесу, Зокрема, рівнів духовності, її констант.

Але більш глибокий аналіз цінностей та ціннісних орієнтацій як компонентів ментальності ми зробимо у наступному підрозділі.

2.2.Ціннісні складові формування української ментальності

Одним із найважливіших компонентів у структурі української ментальності є цінності. У зв'язку з цим звернемося до розгляду сутності й природи цінностей. Поняття цінності є одним із фундаментальних понять соціогуманітарних наук. Це поняття використовують у філософії, соціології, політології, культурології, психології, історії та інших соціогуманітарних науках, але представники кожної науки вкладають у нього особливий сенс, що відображає специфіку наукового пізнання кожної науки та підкреслює певні сторони цього складного соціального явища.

У науковій літературі мають місце різні класифікації цінностей, виходячи з їх об'єктивної і суб'єктивної значущості, цілей, завдань, спрямованості, впливу. Це пов'язано з тим, що цінностей як фактів соціальної реальності існує безліч і досліджувати їх поодинокі прояви видається нерозв'язним завданням. Тому постає необхідність у систематизації та типологізації цінностей.

Насамперед, коротко позначимо загальну характеристику основних типів розгляду цінностей. У науковій літературі чітко помітні два різні підходи до вивчення цього явища.

Один із підходів пов'язаний із розглядом системи цінностей як загального культурного контексту реалізації життєтворчості людини. Здійснюються спроби розвести різні конотації терміна «цінність», створюються класифікації цінностей. Наприклад, говорять про цінності базові та операціональні, зовнішні і засвоєні. Характерною особливістю цього підходу є фокусування на визначенні ціннісного, культурного контексту, який впливає на соціальну поведінку та дії.

Необхідно також зазначити, що поняття «цінності» часто визначають через поняття «значення». Тим часом найближчим понятійним аналогом «цінності» не є «значення», а «значимість». На відмінність цих останніх понять чітко вказується в тлумачних словниках: «значення» – це:

- 1) зміст, вага, суть;
- 2) важливість, значущість;

Значимість – це:

- 1) важливість, значущість;
- 2) сенс, зміст, роль.

Можна, звичайно, використовувати поняття «значення», що нерідко і робиться, у сенсі «значущості», ототожнюючи тим самим «значення» з «цінністю», але подібне вживання, будучи закріпленим концептуально, здатне вносити плутанину під час обговорення двох відносно самостійних проблем науки – проблеми значення (галузь переважно лінгвістики, семіотики) і проблеми цінності (галузь переважно філософії і соціології).

Різниця понять «значення» (сенсу) і «цінності» (значущості) можна продемонструвати на прикладі семантики вираження «сенс людського життя» або, що одне і те ж «значення людського життя». Більш точна реконструкція цього виразу показує, що йдеться про «цінності людського життя». Ставлячи питання про «значення людського життя», ми запитуємо не просто про сенс самого питання або певної відповіді на нього. І відповідаючи на питання, наприклад, у такий спосіб, що сенс життя

людини полягає в збереженні своєї людської гідності або в служінні людям, Батьківщині, ми знову-таки не просто говоримо про те, який сенс ми вкладаємо у вираз «збереження людської гідності» та ін. А ведемо мову про те, у чому полягає справжня цінність життя, нашого буття, що реально є, може або повинно бути рушійною і спрямовуючою силою людського життя, до чого людина повинна прагнути, що мати за вищу мету або ідеал у ролі самодостатньої цінності.

У структурі цінностей при вивченні соціокультурних форм ментальності можна виділити принаймні два соціально значущих блоки. По-перше, це поведінкові нормативи, які виступають як найважливіші регулятори діяльності, економічної, політичної, соціальної активності людей. По-друге, у структурі цінностей, яка детермінована тією чи іншою мірою особливостями діяльності людини, можна виділити мотивуючі цінності. Вони можуть розглядатися як орієнтації інтелектуального, пізнавального плану на об'єкти матеріальної і духовної дійсності.

Система мотиваційних цінностей є індивідуальною і може визначатися особистими переконаннями, традиціями, культурою та іншими впливами. Вони позначаються на мисленні, вирішенні проблем та рішеннях, які приймаються в повсякденному житті.

Існують різні класифікації мотиваційних цінностей. Однак, серед широко визнаних є система мотиваційних цінностей, розроблена Шварцом (Schwartz, 1992). За цією системою існують 10 основних мотиваційних цінностей, які можна розподілити на дві категорії: самонаповнення та підпорядкованість.

Категорія самонаповнення охоплює:

- самореалізацію (бажання самовдосконалення і здійснення потенціалу);
- стабільність (внутрішня і зовнішня, бажання стабільності у власних почуттях і відносинах з іншими, а також у зовнішніх умовах життя).

Категорія підпорядкованість охоплює:

- порядок (бажання порядку і чистоти в житті);
- родину (бажання дбати про родину і створення сім'ї);
- здоров'я (бажання доброго здоров'я та активного способу життя);
- благополуччя і комфорту (бажання матеріального благополуччя і комфортної життєвої обстановки);
- впливу (престиж, соціальний статус, бажання бути впливовою особою у своїй сфері або належати до впливових осіб).

Розуміння мотиваційних цінностей допомагає краще зрозуміти, які фактори впливають на поведінку та рішення людини.

У більшості випадків мотиваційні цінності базуються на світогляді людини, соціальних нормах. Однією з найбільш поширених категорій мотиваційних цінностей є «внутрішня реалізація», яка містить у собі цінності які визначають, хто ми є і чого ми хочемо досягти в житті. До цього належать вибір роботи, зацікавленість у розвитку особистості, здійснення більш глибокого зв'язку з іншими людьми.

Іншою категорією мотиваційних цінностей є «зовнішня реалізація», яка фокусується на зовнішніх аспектах життя. Це може включати престижну кар'єру, фінансовий успіх, знання, соціальний статус, сімейне благополуччя і т. ін. Коли мотиваційні цінності відповідають цілям людини, вона відчуває більше задоволення від життя. Але коли мотиваційні цінності не відповідають пріоритетним цілям, це може призводити до стресу, невдоволеності, депресії та інших негативних наслідків.

Ціннісні уявлення сприймаються індивідами в ролі цілей і засобів. М. Рокич у своїй роботі «Природа людських цінностей» («The nature of human values») пропонує визначення цінностей як «абстрактних ідей, позитивних чи негативних, які не пов'язані з певним актом або ситуацією,

що виражають людські переконання про типи поведінки і бажані цілі» (Rokeach, 1973).

М. Рокич обґрунтував виділення двох класів цінностей у зв'язку з визначенням цінностей як вивчення цінностей як регулятивних механізмів поведінки: це термінальні та інструментальні цінності (Rokeach, 1973).

Треба підкреслити, що термінальні цінності – є стратегічними цінностями, що визначають основні життєві орієнтири, до досягнення яких прагне людина. Інструментальні ж цінності треба розглядати як тактичні, тобто безпосередньо поведінкові, що розкривають і конструюють особистісні здібності і ресурси: ділову спрямованість, моральні якості, активність, творчий потенціал, адаптаційні якості, бажання самозбереження.

Також інструментальні цінності можна визначити як проміжну мету, способи, за допомогою яких досягаються термінальні цінності або кінцеві цілі. Вони є засобами досягнення мети, розумінням природи цих цінностей та можна визначити, чому люди вчиняють певні дії, та які дії є важливими для них. Термінальні цінності є метою або ціллю, до якої прямують люди. Ці цінності можна розглядати як важливі цілі, які не вистачають для досягнення чого-небудь більшого. Вони відображають фінальні цілі, досягнення яких приносить задоволення.

Отже, інструментальні цінності визначаються як засоби досягнення вищих термінальних цілей, у той час як термінальні цінності є кінцевою ціллю, до якої прямують інструментальні цінності. Але інструментальні та термінальні цінності можуть відрізнятися залежно від конкретної особистості. Якщо одна людина може вважати стабільність і безпеку (термінальні цінності) ключовими, вона може визнати, що для досягнення цих цілей вона повинна працювати над іншими аспектами, такими як здоров'я (інструментальна цінність), або фінансова незалежність

(інструментальна цінність). У цьому випадку, хоча інструментальні цінності можуть бути різними, термінальні цінності, ймовірно, залишаються стабільними.

Отже, інструментальні та термінальні цінності допомагають розуміти світосприйняття та світовідношення людини, які відображаються в ментальності. Термінальні цінності діють протягом усього життя індивіда і є своєрідними базовими ціннісними орієнтирами. Також М. Рокич поділяє термінальні цінності на два типи: індивідуальні та громадські (Rokeach, 1973). Так мета «жити в мирі й спокої» є більшою мірою індивідуальною цінністю, а «мир у всьому світі» належить до громадських цінностей.

Між інструментальними та термінальними цінностями існує функціональна залежність. Інструментальні цінності часто визначаються відповідно до термінальних цінностей. Наприклад, якщо людина має термінальну цінність здоров'я, її інструментальні цінності можуть включати фізичну активність та здоровий спосіб життя.

Також важливо зауважити, що інструментальні цінності можуть змінюватися з часом, адже їх вибір залежить від конкретних обставин та ситуацій. Наприклад, якщо раніше людина приділяла більше уваги кар'єрному зростанню (як інструментальній цінності) для досягнення фінансової стабільності (як термінальної цінності), пізніше вона може вибрати баланс між роботою і особистим життям, називаючи це якісним змінням цінностей.

Крім того, інструментальні й термінальні цінності можуть відрізнятися залежно від культурного та соціального контексту. Наприклад, у одному суспільстві високо цінується індивідуалізм, водночас у інших суспільствах – колективні форми взаємодії.

Отже, ці дві категорії цінностей, інструментальні та термінальні, є важливими компонентами феномену ментальності. Важливо враховувати те, що ментальність – це не проста проєкція цінностей та ціннісних

уявлень суспільства, групи на внутрішній світ людини. Це дуже складний, багатовимірний соціокультурний феномен, який охоплює як стереотипи, ціннісні пріоритети, які прийняті нереклексивно в культурному просторі суспільства, так і ціннісні уявлення, «верифіковані» особистим досвідом, власними ціннісними уявленнями.

Соціальна наповненість поведінки особистості проявляється як складна єдність раціонального та емоційного. Фактично, ціннісне ставлення людини до соціального оточення, різних явищ соціальної реальності детермінована не тільки ціннісними уявленнями, а й особливим емоційним ставленням. Річ у тім, що говорячи про ментальність, ми маємо на увазі також особливе емоційне ставлення до певних елементів соціальної реальності. Тому ментальність може бути визначена, як певна емоційна реальність, яка відображає схильності індивіда чи соціальної групи відчувати і сприймати світ певним способом.

З поняттям цінності тісно пов'язане поняття ціннісних орієнтацій. Ціннісні орієнтації можна визначити як структурні компоненти ментальних феноменів, які впливають на життєтворчість людини, на морально-психологічну та інтелектуальну діяльність. У ціннісних орієнтаціях відображається життєвий досвід і основні домінанти духовності особистості загалом. Це один із компонентів структури особистості, який постає як певна «вісь» індивідуальної свідомості, навколо якої обертаються уявлення і почуття людини, і з погляду якої вирішується багато життєвих питань.

Оскільки ментальність як соціокультурний феномен характеризує систему цінностей, установок, стереотипів, які характерні тією чи іншою мірою для представників певної нації, отже, найважливішими складовими ментальності є ціннісне ставлення до права, традицій, праці, багатства, норми і зразки соціальної взаємодії, організаційні форми повсякденної життєдіяльності та ін.

У національній ментальності відображаються такі пласти культури, які допомагають людині орієнтуватися та ефективно адаптуватись у різних ситуаціях правової, політичної, економічної та соціокультурної сферах суспільного буття. Цей пласт ментальності такий важливий та відносно самоцінний, що можна говорити про ціннісну ментальність.

У найзагальнішому вигляді ціннісна ментальність – це певний спосіб мислення, розуміння і ставлення до навколишнього світу і діяльності в ньому, пов'язаний з потребами, цінностями, ціннісними орієнтаціями людей і ціннісними стандартами, прийнятими в певному суспільстві (культури).

Ціннісна ментальність відображає систему цінностей, яка є основою для формування життєвих цілей, пріоритетів людей, тобто їх ціннісно-спрямована і ціннісно-раціональна діяльність. Якщо цінності не відповідають соціальним обставинам і вимогам часу, то раціональна діяльність індивіда може ставати неефективною. Так відбулось з пострадянськими цінностями українців, які в умовах радикальних культурно-інституційних перетворень виявили певну стійкість ціннісної ієрархії і стали виконувати компенсаторну функцію в умовах інституційної кризи в суспільстві і розчарування людей тим соціумом, яке створювалося нібито на нових ціннісних підставах.

Як свідчать дані моніторингу Інституту соціології НАН України 1992-2022 рр. найважливішими ціннісними пріоритетами населення України є «міцна сім'я», «матеріальний добробут», «міцне здоров'я», «благополуччя дітей», тобто традиціоналістські цінності (Українське суспільство, 2022). При цьому цінності, які є самореалізаційними («цікава робота», «суспільне визнання», «підвищення освітнього рівня», «розширення культурного кругозору», «залучення до культурних цінностей», «незалежність у справах, думках, вчинках») і політико громадянські цінності («державна незалежність країни»,

«створення рівних можливостей для всіх», «можливість висловлювати думки з політичних та інших питань, не боячись за особисту свободу», «критика і демократичний контроль рішень владних структур», «демократичний розвиток країни», «можливість підприємницької ініціативи», «участь у діяльності політичних партій і громадських організацій»), реалізація яких допомагає адаптації людей до нових умов ринкових і демократичних реалій в українському соціумі, мають другорядний характер. Очевидно, це пов'язано з глибокою інституціональною кризою в українському соціумі, низьким рівнем і якістю життя населення країни. Однак із покращенням соціально-економічного становища людей у країні певні політико-громадянські і самореалізаційні цінності, які зараз знаходяться на периферії «ціннісної ментальності», можуть актуалізуватися (Українське суспільство, 2022).

Як свідчать результати різних емпіричних досліджень, які проведені вченими Інституту соціології НАНУ, перші п'ять цінностей, найбільш важливих для населення України, є екзистенційні, тобто пов'язаними з потребами виживати в сучасних умовах розвитку суспільства в нових історичних умовах. Такі цінності, які є належать до громадських (мати престижне становище в суспільстві, знати кілька мов, бути знаменитим), мають, за результатами досліджень, другорядний характер (Українське суспільство, 2022).

Цінності і ціннісні уявлення, об'єднані принципом «соборності», духовності, «кордоцентричності» можна вважати вираженням справжньої сутності української національної ментальності та самоідентифікації народу.

Національна ментальність відіграє ключову роль у формуванні самоідентифікації, впливаючи на те, яким чином члени нації сприймають себе, свою спільність та своє місце в світі. Ментальні структури свідомості

людей визначають культурні, соціальні та історичні аспекти національної ідентичності, формуючи уявлення про спільні цінності, традиції та ідеали.

Можемо зазначити, що, по-перше, національна ментальність впливає на сприйняття історії нації. Дуже важливо, як історичні події і постаті сприймаються як частини спільного досвіду, що формує та підтримує національну ідентичність. Героїчні факти, трагічні сторінки минулого, а також перемоги та поразки стають частиною національної ментальності, що сприяє формуванню відчуття спільності та гордості за свої корені. По-друге, національна ментальність відображає спільні цінності, які вважаються важливими для нації, такі як свобода, справедливість, традиції та релігійні переконання. Ці цінності стають основою для формування національної самосвідомості та ідентичності, а також впливають на взаємодію між членами нації та їхні відносини з іншими народами.

Зазначимо, що процес справжньої самоідентифікації передбачає розуміння та прийняття власної особистої ідентичності, переконань, цінностей. Але може бути декларативна самоідентифікація, яка ґрунтується переважно на тому, що людина співвідносить себе з чимось (нацією, релігією, культурою), що несе в собі позитив, наприклад, «відважний чоловік, як козак», «красива і розумна жінка, як Роксолана».

Однак справжня самоідентифікація містить процес усвідомлення і визнання спільних цінностей та переконань як складових національної або етнічної ідентичності. Також самоідентифікація не може ґрунтуватися тільки на негативних уявленнях та стереотипах, наприклад, я – українець/українка, отже, ненавиджу «москалів», або я – вірянин/вірянка, отже, ніколи не мати нічого спільного з атеїстами. Набагато складніше визначати ідентичність у позитивній системі координат, наприклад, мої друзі – німці, оскільки я – українка, я їх поважаю, а вони мене.

Дуже важлива також проблема самоідентифікації, яка пов'язана з мовою. Мова відіграє ключову роль у формуванні самосвідомості та

самоідентифікації особистості з різних причин. По-перше, мова відображає культурні цінності, традиції та ідентичність. Люди, що спілкуються однією мовою, часто мають спільні погляди, вірування та стереотипи, що сприяє формуванню групової ідентичності. По-друге, ідентифікація з певною мовою або мовними групами може стати складовою самоідентифікації. Дуже часто люди вважають мову ключовим елементом своєї самоідентифікації. Також мова може впливати на самооцінку та почуття власної гідності. Наприклад, відчуття володіння рідною мовою може підвищувати самоповагу, тоді як проблеми з мовою можуть призводити до почуття невпевненості.

Оскільки у феномені національної ментальності відображається соціально-психологічні риси та соціокультурні якості народу, які формуються в результаті історично тривалого та досить стійкого впливу різних факторів та проявляються в різних видах діяльності, але в різні історичні періоди розвитку суспільства та в різних регіонах можуть багато важити ті чи інші фактори (господарські, релігійні, культурні та ін.) і саме вони можуть впливати на формування архітекτονіки національної ментальності та особливості самоідентифікації народу.

Але в умовах трансформації суспільства, який може супроводжуватися ситуаціями соціокультурної кризи, коли механізм самоідентифікації працює не повною мірою, може запускатися механізм відчуження.

Процеси ідентифікації та відчуження є універсальними механізмами життєдіяльності культурних архетипів. Саме цей механізм допомагає людині не втратити свою справжність, специфічність національної ментальності.

У сучасному науковому дискурсі виділяються кілька типів відчуження. Можна виділити такі основні типи:

- 1) стан соціальної аномії, який характеризується відчуженням цінностей, соціальних норм, ролей;
- 2) соціальні конфлікти, соціальна дезорганізація;
- 3) відчуження людини від людини, соціальна ізоляція;
- 4) внутрішнє самовідчуження особистості – втрата «Я», відсутність сенсу життя та ін.

Звісно ж, що в період соціокультурної трансформації, характерної для сучасного українського суспільства, можна фіксувати деякі форми з цих видів відчуження.

Однією із важливіших цінностей в українській національній ментальності є цінність свободи. Поняття свободи в сучасному філософському дискурсі багатозначне, полісемантичне, тому кожний, хто його використовує – від пересічного громадянина до вченого – вкладає в нього власний смисл. Дійсно в сучасних філософських текстах трапляються різноманітні й численні дефініції терміну «свобода», проте кожний з нас відчуває, що це поняття визначає цілком конкретне явище.

Дослідження феномену ментальності сформувало позицію, що поняття «ментальність» та «свобода» тісно пов'язані з особистістю і культурою суспільства, в якому вона живе та діє. Становлення та розвиток особистості, її певних ментальних характеристик, відбувається як на ґрунті індивідуального життєвого досвіду, так і ціннісно-нормативних, духовних передумов соціального та культурного життя суспільства. Але без свободи людина не може реалізувати свій людський потенціал, свої ментальні, світоглядно-ціннісні пріоритети.

Визначаючи свободу як філософське поняття, як прояв свободи особистості в сучасному суспільстві, зазначимо, що сучасне філософське уявлення про свободу передбачає безперешкодний прояв і реалізацію внутрішнього потенціалу сутності людини в суспільному житті. Як зазначає З. Атаманюк, свобода – «це здатність робити вільний вибір та

діяти за власною волею, і це насамперед залежить від внутрішнього духовного світу людини» (Атаманюк, 2020).

Свобода відчувається індивідом, насамперед, як особисте почуття, тому в кожній особистості цінність свободи має різний сенс. Від внутрішньої свободи особистості, яка визначається власною свідомістю та рівнем розвитку культури, залежать її діяльність, поведінка, самовизначення та наявність можливості вибору. Відсутність в особистості можливості вибору рівнозначне відсутності свободи.

Особистість, яка має внутрішню свободу, високу значимість цінності свободи у своїй ментальності, зберігає свою особисту цілісність і бореться проти духовного та соціального поневолення. Як свідчать досвід розвитку сучасних суспільств, свобода особистості є невід’ємною від свободи та демократичного розвитку суспільства, тому духовна зрілість індивіда до прояву свободи, свободної дії має не лише особистісний зміст, а й суспільний.

Свобода людини щодо суспільних явищ, зовнішніх обставин, певні обмеження, але особистість завжди має можливість зайняти стосовно дій владних структур, сучасних суспільних процесів свою власну позицію. Ця позиція залежить від цінностей, смислів, честі та гідності людини, тому що свобода – це духовна цінність, яка визначає гідну, вольову, активну особистість в особистому та суспільному житті.

Свобода як соціально-філософський феномен означає не лише свободу вибору, але й можливість індивіда діяти на різних рівнях суспільної системи. О. Дзьобань виділяє 4 рівні свободи:

- «свобода від» – як вивільнення від чогось, подолання кордонів необхідності;
- «свобода як пізнана необхідність» – пізнання законів і пристосування до них або пристосування їх під себе;

- «свобода як вибір і відповідальність за нього» (екзистенційне розуміння);

- «свобода як творчість» – тут задіяні усі попередні рівні, має місце повне подолання відчуження (Дзьобань, 2016).

Використовуючи цю класифікацію можемо зазначити, що для української ментальності є прагнення до «свободи від», від національного, соціального та ін. тиску, що детерміновано впливом історико-суспільних факторів: перебування українських земель у складі іноземних держав, тривалий період дії кріпосницької системи тощо. Водночас «свобода для» – творчості, ефективного державотворення та ін. залишається менш затребуваною.

В українській національній ментальності свобода набула архетипічного статусу, тому що принцип свободи проходить крізь всю українську культуру та історію. За свідченнями істориків ще з IV – VII ст., український народ за можливості вибору завжди був орієнтований на демократичні, толерантні стосунки, які деякі вчені й суспільні діячі називають демократичною інтуїцією української нації. Демократичні принципи були характерні для системи державного управління Київської Русі, принципи свободи та демократії були визначальними в організації суспільно-політичного життя Запорізької Січі. Козацько-селянська основа українського народу, на думку деяких сучасних дослідників, сформувала таку характерну рису національної ментальності українського народу, як прагнення свободи, волю, неприйняття деспотії. Навіть у Гімні сучасної України проголошується:

«...Душу й тіло ми положим за нашу свободу
І покажем, що ми, браття, козацького роду».

Свобода в українській національній ментальності виступає в ролі моральних цінностей честі та гідності людини. Тому ця висока цінність, яка потрібна українському народу, мотивує їх у національно-визвольній

боротьбі в різні етапи української історії. Архетип свободи в українській ментальності мав онтологічні підстави в козацьких структурах, у досвіді місцевого самоврядування, у військовій практиці, та має досі онтологічні підстави в практиках політичного та економічного життя сучасного українського суспільства, в боротьбі України проти масштабного російського вторгнення в Україну 2022 року.

Якщо звернутися до результатів міжнародного дослідження World Values Survey (WVS), що містять відповіді респондентів різних країн світу відносно цінностей та ставлення до політики, економіки та суспільства, то в 2020 році українці вважали свободу більшою цінністю навіть за безпеку та рівність: 70% погодилися, що свобода важливіша цінність, а 31% відповіли, що свобода важливіша за безпеку (World Values Survey). Ще Г. Сковорода вважав свободу як «найцінніше добро» і завжди протиставляв її «неволі». Але це найцінніше добро, яке впродовж віків здобувається кров'ю, і набуває в Україні насамперед соціальних, а не національних характеристик.

Але треба зазначити, що для української ментальності, як зазначають сучасні вчені, притаманне «ірраціональне розуміння свободи, пов'язане з українською духовною традицією» (Лісеєнко, 2022). Свобода в українській ментальності має або негативний зміст як свобода «від чогось» (від приниження, зниження), або розуміється містично як свобода «в ім'я якоїсь високої мети», тобто більше поширений «негативний», ніж «позитивний» зміст свободи як свободи «для чогось».

Отже, поняття «ментальність» та «свобода» в сучасному філософському дискурсі є досить популярними, що свідчить, з одного боку, про потребу наукової рефлексії цих складних феноменів, а з іншого боку, про необхідність врахування особливостей української ментальності в умовах сучасних геополітичних, суспільних та соціокультурних змін. Це зумовлює необхідність подальших пошуків найбільш ефективних методів

філософського аналізу української ментальності, що дасть змогу концептуалізувати цей багатовимірний соціокультурний феномен.

Ціннісна складова формування української ментальності є складним та багатогранним процесом, який виникає із взаємодії історичних, культурних, релігійних, соціальних та етнічних впливів на свідомість народу. Ця ментальність формувалася протягом століть та переживала різноманітні етапи розвитку. Історичні фактори відіграли значну роль у формуванні ціннісної компоненти української ментальності. Існування Київської Русі, козацька доба надали особливий зміст цінностям українців, особливе ставлення до цінностей свободи, патріотизму та ін. Любов до своєї Батьківщини, віра в її потенціал та бажання внести свій вклад у її розвиток є основою національної самосвідомості.

В українській ментальності відображається значення справедливості та рівності перед законом. Цінності, що пов'язані з принципами рівності, справедливості та правової держави, сприяють розвитку демократичного суспільства, взаємодії між людьми на основі принципів справедливості.

Історичний досвід українського народу свідчить, що цінності, пов'язані з миром та спокоєм у сім'ї, спільноті та суспільстві загалом є важливими цінностями української ментальності. Українці як в стародавньої історії, так і в новітній історії розвитку незалежної української держави демонстрували здатність до врегулювання соціальних конфліктів, соціальних проблем мирним шляхом. Але як свідчить історія, якщо народ накопив мирний досвід вирішення соціальних проблем, люди виявляються неготовими терпіти насильство та силове вирішення соціальних проблем владою.

Треба зазначити, що українська література, мистецтво, музика, народні звичаї та обряди вплинули на формування ціннісних орієнтирів українців, сприяючи формуванню унікальності національної ментальності.

Релігійний фактор також впливає на формування національної ментальності. Переважною більшістю українців є православні християни, і християнські цінності пронизують українське суспільство, формуючи моральні норми та етичні засади. Духовність та релігійність є невід'ємною складовою української ментальності. Православ'я, греко-католицизм та інші християнські конфесії мають велике значення для українського народу. Релігійні цінності, моральні принципи та віра у Бога сприяють формуванню таких ментальних особливостей українців, як терпимість, милосердя, справедливість та етика.

Особливе місце в системі цінностей українців завжди мали сімейні цінності. Такі сімейні цінності, як любов, взаєморозуміння, довіра та підтримка, відіграють важливу роль у формуванні української національної ментальності. Традиційно високо цінується сімейний зв'язок, щасливе сімейне життя, повага до батьків. В українській сім'ї також зберігались звичаї та традиції, які відіграють важливу роль у формуванні української ментальності. Родинні свята, як Великдень та Різдво, народні танці, пісні, вбрання та інші традиції зберігаються поколіннями і сприяють зміцненню культурної спадщини та самосвідомості українського народу.

У сучасних умовах глобалізації та технологічного прогресу українська національна ментальність зазнає впливу інших культур, що може призвести до зміни деяких ціннісних орієнтирів. Проте збереження та розвиток унікальних аспектів української ментальності залишається важливим завданням для зміцнення національної самосвідомості та ідентичності.

Цінність солідарності та взаємодопомоги – ще важливі ціннісні характеристики, що характеризують українську національну ментальність. Саме через ці риси, українці є дуже гостинним народом, який завжди радий зустріти гостей та підтримати дружні стосунки з представниками інших народів.

Історичні події, зокрема боротьба за незалежність та державність, також відіграли роль у формуванні ціннісних орієнтирів українців. Традиції героїзму, патріотизму та відданості ідеї нації знаходять своє відображення в національній самосвідомості українців.

Загалом ціннісні складові української ментальності складають багатогранний образ національної ідентичності, який формувався відповідно до історичних, культурних, соціальних та релігійних контекстів. Збереження та розвиток української ментальності є важливим завданням для зміцнення національної самосвідомості та сприяння подальшому розвитку української культури та суспільства.

2.3. Архетипи української ментальності

Національна ментальність складається із різних світоглядних, моральних, ціннісних, психічних, чуттєвих, інших компонентів, які детермінують своєрідність народу, нації. Але ментальність як складний соціокультурний феномен та особлива характеристика соціуму та особистості виявляється не тільки в сфері свідомого, яка безпосередньо може бути зафіксована. Ментальність має глибинні підсвідомі пласти у вигляді соціальних інстинктів, які постійно проявляють себе, архетипів, які позначаються на поведінці людей, впливають на світосприйняття, надають специфічні риси інтерпретації людиною навколишнього світу. Ментальність відтворюється в процесі життєдіяльності народу й має несвідомі, нерациональні рівні соціальної активності. Одним з несвідомих компонентів ментальності є архетипи.

Поняття архетипу було введено в науковий обіг К. Юнгом, який запропонував теорію архетипів особистості. Поняття архетипу (з грецької мови він означає «прообраз») характеризує базову структуру психічної матриці людини, яка визначає ціннісні пріоритети, які впливають на напрям мислення, а також на мотивацію поведінки, вчинки людини. К. Юнг визнавав існування «узгодження нашого мислення з первообразами несвідомого, які породжують будь-яку думку, над розгадкою якої постійно б'ється наша свідомість» (Юнг, 2012).

Колективне несвідоме, на думку К. Юнга, має «безліч тимчасово затемнених думок, вражень, образів, які продовжують впливати на нашу свідомість» і що «крім спогадів з несвідомого можуть виникати зовсім нові думки і творчі ідеї» (Юнг, 2012).

У несвідомому існують символи, які є ментальними формами, вроджену й успадковану структуру та джерело людського розуму. К. Юнг дав визначення поняттю «архетип» – «архаїчні залишки» або «первісні образи». Архетип не є цілком «успадкованими уявленнями», хоча характеристики того чи іншого архетипу передаються із покоління в покоління за принципом спадковості. Архетип – це «інстинктивний вектор» мислення та дій людини, але не фізіологічний інстинкт, а інстинкт в символічних образах. Символи, що становлять архетип, мають не індивідуальну природу, а колективну, звідси К. Юнг виділив колективне несвідоме. «Життя колективного несвідомого міститься в догматичних архетипових уявленнях і безупинно протікає в ритуалах і символіці» (Юнг, 2012).

Архетипи мають власну спонукальну специфічну енергію. Архетипи створюють міфи, релігію та філософію, що впливають на цілі народи і історичні епохи, що характеризують їх. Отже, несвідому основу національної ментальності складає система архетипів. Колективне несвідоме – це «природний образ світу, злитий і сконцентрований з

досвіду мільйонів років. Ці образи є всього лише вихідним матеріалом, який для свого осмислення ще вимагає свідомого перекладу на мову відповідного часу» (Юнг, 2012).

Отже, К. Юнг під архетипами розумів певні символічні структури «колективного підсвідомого», і це була, імовірно, психологічна інтерпретація концепта архетипа, а не філософська або культурологічна. Він вважав, що під час усвідомленого занурення людини в глибини власної психіки, вона знаходить у них колективні уявлення людського роду. Чим більше відбувається занурення до глибинних пластів психіки, тим інтенсивніше виступають загальнолюдські прообрази індивідуального досвіду. К. Юнг пише, що коли індивід доходить до цих загальнолюдських прообразів, то він «починає говорити немовби тисячами голосів і завдяки цьому підносить особисту долю до долі людства» (Юнг, 2012).

К. Юнгом були виділені такі основні архетипи: «Тінь» – втілення темного в людині, «Персона» – соціальна роль, яку людина відіграє в суспільстві, «Самість» – центр цілісності людини, «Аніма» – втілення жіночого начала в людині і «Анімус» – чоловіче начало, «Мудрець» – втілення мудрості, сенсів життя людини. Виходячи з цієї системи архетипів, видно, що вони охоплюють багато аспектів життєдіяльності колективного суб'єкта. Національні архетипи відображають особливості світогляду, національної культури, історичної долі, художньої творчості нації.

Але говорячи про архетипи української ментальності ми будемо використовувати концепт архетипу не тільки в юнговій інтерпретації, але в її загальнокультурній. Це пов'язано з тим, що розвиток культури та історії нації взаємопов'язані. Якщо історія народу (нації) характеризується формами усвідомленого буття нації в локальному та світовому контексті, то культура – це важливий чинник конструювання життя нації, відображення його етнічного автопортрету, специфічного вираження

загальнолюдських цінностей та ідеалів. Культура визначає історичний досвід у цінностях життя, соціальних значень, вірувань та ідеалів, формування світу людини в ідеях свободи, блага, правди, краси та ін.

Адже в характерних рисах певної національної ментальності відображаються саме ті архетипи, коріння яких сягають у тисячоліття давньої історії нації. Тому джерелами формування феномену національної ментальності безпосередньо є архетипи, які пов'язані з етногенезом прадавньої культури нації.

Особливостями етногенного процесу в Україні було те, що в ньому було не тільки засвоєння окремих елементів світової культури, а створення і передавання культурних цінностей та традицій, яке дає підстави ввести в етнотворення українців тисячолітній досвід інших народів. Тому не випадково українська мова серед інших слов'янських мов характеризується своєю наближеністю до індоєвропейської мовної групи. Дослідники вважають, що деякі елементи українських традицій та фольклору пов'язані з культурою стародавніх цивілізацій Сходу. Наприклад, є певна спорідненість в українській культурі в архетипі ставлення до природи з культурою Упанішад. Але ці питання зв'язку українського етногенного процесу та розвитку української культури в контексті розвитку культури стародавніх цивілізацій Сходу потребують спеціального наукового дослідження.

Якщо проаналізувати архетипи української ментальності, то насамперед треба назвати такі концепти, як «Природа», «Дім», «Слово», «Воїн».

Загалом символіка **концепту «Природа»** характеризується зв'язком людини з природою. Семіотика концепту «природа» включає такі поняття, як поле, земля, сонце, гори та ін. Важливо, що цей концепт пов'язаний з життям людини/нації, її простором виживання, походження етносу.

При формуванні держави України-Русі та створенні державної ідеології українським народом використовується архетип землі, яка позначається як «свята земля», а столиця держави Київ, як «Другий Іерусалим». Ідеї святої землі, софійності буття, звершень Духу народу набуває в українській державі пріоритетного значення. Ці ідеологічні уявлення привели до формування в характерних рисах української національної ментальності гармонійного поєднання між інтелектом та почуттям, розумом та душею, вірою та раціональністю, які протистоять у західноєвропейській ментальності. Тому в українській науковій спадщині є такі вислови, як «внутрішнє слово серця» (Феодосій Печерський), «інтелектуальна любов» (Г. Кониський), «мудрість серця людини» (Г. Сковорода).

Узагалі в українській ментальності спостерігаємо органічний зв'язок природного та соціального, життя природи та людини. Природа для українців не тільки географічне або екологічне явище, а соціальне, життєтворче. Життя людини пов'язано з природою, навіть у народних приказках це відображається: «Життя прожити – не поле перейти», «Коли я у полі, тоді я на волі». «Прив'язаність до рідного ґрунту для українця має особливий сенс, бо вона асоціюється з синдромом вічного страдництва зі відсутність рідної хати – своєї держави» (Гриця, 1992).

Символічний образ землі асоціює землю як джерело багатства, процвітання, достатку. У свідомості українського народу рідна земля – це важливіша цінність, яка пов'язана з сім'єю, домом, любов'ю, добробутом.

Вважалось, що рідна земля надає сил, енергії, ресурсів для гарного життя, зберігає та передає українцям силу та славу предків. Земля предків має сакральне значення, яке мотивує боротись за неї, за дім, за сім'ю. Представник української діаспори, який займався вивченням української ментальності вважав, що земля для українців має особливе значення, особливу енергетику життя, що вплинуло на долю та ментальність народу.

З архетипами природи пов'язані орнаменти українських вишиванок, у яких відображаються гарні квіти та зелені рослини. Архетип землі в українській ментальності вплинув на аграрно-промисловий, соціально-політичний, духовно-культурні сфери національного життя, на національні традиції, обряди, звичаї. Цей архетип проходить крізь усю історію української культури, від язичницьких обрядів землеробства, цінностей та ідеалів вільних хуторів, до соціальних програм сучасних аграрних партій України та сучасних дискусій навколо проекту вільного продажу землі.

Символіка **концепту «Дім»** позначає місце буття людини, у якому він відчувається господарем, де найбільш сильно проявляються його цінності, ідеали, уявлення про особистісний світ людини. Навіть за виразом Т. Шевченко, «дім» – це таке місце для особистості (нації), де «своя правда, сила і воля». У цьому концепті насамперед позначаються сімейні цінності, родинна захищеність та підтримка, сердечне єднання. Дім – це маленька демократія у серці суспільства, яку створює особистість. Кожна людина у своїй сім'ї має можливість створити свої традиції, ритуали, норми, стиль життя та ін. Але символ «Дім» характеризує не тільки мікромодель антропологічного буття людини в сімейній формі, але й макромодель буття людини в суспільній формі в проявах регіональної, або національної солідарності, наприклад, моє місто/село – мій дім, моя країна – мій дім.

Концепт «Дім» вплинув на формування **архетипу Воїна**. Рідний дім, вільний та зроблений з любов'ю, сформував особливий соціально-психологічний тип українця – воїна. Він відчував себе вільним у домі, у степі, у країні, тому поєднання внутрішньо-етичної та зовнішньо-соціальної свободи робило його сильним та сміливим.

Архетипічний статус Воїна проявляється в українській національній ментальності протягом усієї історії формування та розвитку української державності та українського суспільства, яке знаходилося між Османською

та Російською імперіями, Польським та Шведським королівствами. Але українському народу, який підкріплював свою стійкість національною ментальністю, вдалося перебороти історичні драми.

Найбільш яскраво архетип Воїна проявився в ментальності українців Запорізької Січі. Запорізька Січ була не тільки військовою спільнотою, а й певним взірцем мужності, сміливості, патріотизму, чоловічої харизми та сили. Запорожці мали такі гідні якості воїнів, які перетворили їх на легендарних персонажів.

Символіка концепту «Слово» пов'язана з історичним розвитком української державності, освіти та культури. Розвиток українського суспільства, перетворення українського етносу в націю відбувалось на засадах модернізації традиційного суспільства в гуманістичний соціум на основі гармонійного співвідношення візантійської християнської духовності з західноєвропейською раціональністю. Так Петро Могила виступав за толерантне поєднання цінностей західноєвропейської та східнослов'янської культур, перехід на західні програми освіти, а Феофан Прокопович обґрунтував єдність латинської вченості з духовністю православної цивілізації. Ці ідеї були реалізовані в програмах розвитку Києво-Могилянської академії та братських шкіл в Україні. У наш час, але в іншому змістовному дискурсі з метою модернізації системи вищої освіти в сучасному українському суспільстві ці ідеї стають також актуальними.

У філософській інтерпретації концепт «слово» розглядається як модель світу (Г. Сковорода). У кожному слові є зовнішня форма та внутрішній зміст, який відображає бачення та сприйняття світу.

Архетипічно українська культура породила неперевершеного майстра художнього слова Тараса Шевченка. Геніальний Кобзар України втілює у своїй творчості всі можливості архетипу слова. У Тараса Шевченка виявляється весь спектр функціонування архетипу слова в українській культурі.

Свобода слова в духовному житті України завжди вважалась проявом вільної думки та вільної людини. Тому архетип свободи слова набуває особливого важливого значення в українській національній ментальності.

Однією з відмінних рис соціального життя виступає захопленість конструктами минулого і спроби їх пропагувати, що постійно відтворюються, як прийнятний і адекватний новим умовам досвід улаштування соціально-економічних і політико-адміністративних відносин. Учені вже давно фіксують складності (та фактично неможливості) адаптації значних форм соціальної організації, властивих аграрному та індустріальному суспільству, до умов сучасного соціуму, що постійно змінюється. Проте прагнення не просто звертатися до минулого в пошуках необхідних рішень для конструктивного розвитку, а спроби уявити його (минулий), як чи не єдино прийнятний варіант творення майбутнього, продовжують знаходити своїх прихильників і мають чіткі інституційні риси. Не йдеться про здоровий консерватизм і помірне ставлення до прогресивних тенденцій.

Проблемним моментом для поступального і соціально відповідального в суспільному розвитку виступають конкретні соціальні практики, створені задля вибудовування смислів і цілей майбутнього, як відтворення смислів і цілей минулого (особливо дуже віддаленого минулого). У результаті історико-політична та соціально-культурна архаїка набуває цілком відчутних рис платформи для ініціювання активних, помітних соціальних рухів, не кажучи вже про широке відтворення відповідних суспільних настроїв. Локалізовані та хронологічно давно пройдені зразки устрою соціальних відносин подаються як смислова програма, реалізація якої нібито може дозволити подолати і вирішити значну кількість складних протиріч сучасного світу. Основна небезпека якраз і полягає в спокусі за рахунок звернення до

минулого відмовитися від активних, вельми важких пошуків абсолютно нових форм, що не мають історичних прецедентів, і способів улаштування всього світового соціуму, а також його окремих складових.

Водночас можна чітко спостерігати усталену практику, коли активізація смислів минулого стає вигідним інструментом геополітичних ігор. Унаслідок чого, наприклад, численні історичні комплекси перетворюються на банальний засіб маніпуляції суспільними настроями, що також нерідко дає змогу реалізовувати завдання щодо ослаблення чи навіть усунення конкурентів. Очевидно, що ми давно й тотально вступили у фазу, яку Е. Тоффлер вже понад півстоліття тому визначив як «страх перед майбутнім», «футурошок», запропонувавши детально розбиратися та аналізувати соціальні феномени «втікання» та «ховання» від цього страху (Toffler, 1997).

Аналізуючи архетипи ментальності необхідно розглянути поняття та особливості проявів архаїчних смислів, як активних компонентів конструювання сучасної соціальної дійсності.

Під поняттям «архаїчні смисли» («смисли минулого» або «смисли про минуле») ми розуміємо сукупність знань, установок, стереотипів на життєдіяльність, що базуються на уявленнях, що майбутнє має будуватися, як відтворення атрибутів суспільного устрою, що мали місце в найближчій або віддаленій історичній практиці, а також у міфах та легендах.

Аналізуючи сутнісні характеристики поняття «архаїчні сенси» виникає питання про співвідношення категорій «цінність» та «сенси». Ми не будемо окремо визначати поняття «цінності минулого» чи «архаїчні цінності», говорячи виключно про «архаїчні сенси». Ми вважаємо, що традиційні цінності, які зі спрощених позицій легко можна було б охарактеризувати, як цінності минулого, не тотожні архаїчним сенсиам. Бо й у цьому відношенні цінності це принципи існування, життєві позиції, які можуть/мають зберігатися в суспільстві. Інша річ, коли для того, щоб вони

відтворювали свою роль і значущість, маніфестується доцільність відновлення старих, міфологізованих та героїзованих форм соціальних порядків, пропонуючи людям «заради чого» докладати значних зусиль. Отже, відбувається продукування та спроби використання архаїчних смислів як засобів порятунку традиційних цінностей. Тобто здійснюється чіткий перехід із ціннісної до смислової (активної) складової соціального процесу.

Ми вважаємо, що необхідно розділяти консервативність і архаїчність свідомості. Перше (консерватизм) у розумінні виступає виконанням і відбитком відомої охоронної функції в діяльності індивіда та суспільства. Тобто виваженого, обережного, уважного та конструктивно-критичного ставлення до будь-яких соціальних новацій, збереження в них здорових елементів досвіду минулого. Друге (архаїзм), навпаки, означає нав'язування за умов соціальних практик, систем відносин, які втратили свій соціальний ресурс. Ми говоримо не про позитивну наступність, а про характерне соціальне «зациклювання», спроби відмовитися від умов, що стрімко змінюються, пропонуючи як рецепти порятунку неадекватні ні місцю, ні часу смислові установки «повернення до старого».

Як показовий трагічний досвід щодо того, як архаїчні сенси можуть впливати на світовий соціум, достатньо навести фашистську Німеччину. Расові псевдоаристократичні комплекси багатьох представників європейської еліти кінця XIX – початку XX ст., знайшовши своє втілення в арійському міфологізаторстві, обернулися соціальною катастрофою для багатьох народів. Пошук мирних, договірних рішень було підмінено війною всіх проти всіх отриманням геополітичних дивідендів.

Охарактеризуємо такі найважливіші параметри архаїчних смислів, як причинний та тимчасовий. Головними причинами відтворення смислів «жити минулим у теперішньому та нав'язувати його майбутньому» виступають:

– на індивідуальному рівні – стереотипізація свідомості та її схильність до спрощених форм сприйняття дійсності;

– на громадському – збереження низки соціальних інститутів та організацій, атрибутивно пов'язаних зі старими практиками устрою системи соціальних відносин.

Такі символічні системи, як міф, традиція створюють в індивіда відчуття стабільності світу повсякденних взаємодій. Звісно, що стабільність і зрозумілість навколишнього світу може бути відновлена, як тільки ми відтворимо все, що колись було втрачено. Минуле те й минуле, що у свідомості (індивідуальному і колективному) сприймається спокійніше через його досконалість і завершеність. Минуле зрозуміло та звичне для тих, хто його безпосередньо пережив. Це справді спокій звички, передумова до стійкості, базис і водночас відповідь на бажання комфорту.

У тимчасовій якості можна назвати, як мінімум, такі різновиди архаїчних смислів:

- відтворення смислів та організаційних форм недавнього минулого;
- відтворення смислів та організаційних форм віддаленого минулого;
- відтворення смислів міфічного, тобто ніколи не існувало або достеменно нікому невідомого як історичну реальність минулого.

У системі організації соціально-політичного життя суспільства сенси минулого використовуються так:

У помірному ключі:

- а) як базис існування традиційних партій. Насамперед тих, хто основні акценти робить на консервативній ідеології;
- б) як основа патріотичного виховання.

У радикальному ключі:

- а) як конструкти для відтворення екстремістських настроїв. Нині нерідко бачимо радикалів і їхні організації. Показний радикалізм, що пропагує найбільш екстремальні та екстремістські форми «повернення до

минулого», створює респектабельний вигляд для поміркованих партій і дає змогу більш лояльно ставитися до них не лише власних виборців, а й зовнішніх спонсорів і кредиторів, яких лякають тими ж перспективами «повернення»;

б) у зовнішньополітичному плані існують відомі різночитання використання архаїчних смислів і символів минулого залежно від геополітичних можливостей тих чи інших держав. Чим слабша держава, тим нижчою є її ресурс використання «смислів минулого» для зовнішньополітичних цілей і, природно, навпаки.

Глобалізація завдала істотного удару за можливості використання архаїчних смислів у соціально-політичних цілях. Насамперед, оскільки:

- демонструє умовності кордонів держав, які найчастіше від імені низки представників своєї політичної еліти намагаються культивувати сенси минулого;

- створює можливості для швидкого реагування на будь-які серйозні спроби перетворення соціальної ностальгії у форми дієвої соціальної активності. Тут, звичайно ж, особливу роль у плані впливу на суспільні настрої набувають телебачення та Інтернет, а для впливу на політичних радикалів головним аргументом виступають суттєво консолідовані фінансові ресурси;

- стрімко збільшує дистанцію між сьогоденням і навіть нещодавно віддаленим минулим, демонструючи хоча б у технологічно-комунікативному ключі переваги «нової реальності» колишніх часів.

Але з іншого боку глобалізація сама створює своєрідну соціальну базу для спроб «сховатись» у минуле, тому що, насамперед збільшує відсоток тих, хто прагне врятуватися від складнощів глобалізаційних змін.

Варто також торкнутися ще одного дуже важливого аспекту. Будь-які архаїчні сенси базуються на героїзації «свого», «національного» минулого, а не на принципах вселюдської солідарності. Звісно, ця

героїзація передбачає протиставлення героїв та їхніх противників (ворогів). По суті, на основі архаїчних смислів майбутнє також пропонується будувати на принципах протистояння «своїх» та «чужих», що знов-таки з позицій глобалізації, що об'єднує країни та народи, небезпечно та за наслідками.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ II

Визначення поняття ментальності та її основних компонентів для розуміння сутнісних характеристик, залишається досі дискусійним. Різноманітність проявів ментальності відкриває його складну структуру в когнітивному, аксіологічному, експресивно-емоційному, у поведінковому та інших аспектах.

Оскільки ментальність є складним, багаторівневим соціокультурним явищем для висвітлення особливостей формування національної ментальності необхідно розглянути основні сутнісні компоненти її структури, які формувались з ранньої стадії етногенезу. Феномен національної ментальності є соціокультурним феноменом, який сформувався в результаті історично тривалого і досить стійкого впливу різних чинників і обставин (геополітичних, суспільних, природно-географічних, культурних, етнічних, соціально-економічних, релігійних та ін.).

Загалом ментальність розглядають як систему, що створена принаймні чотирма ключовими компонентами – архетипічним, емоційним, пізнавальним і поведінковим. Важливішою ознакою ментальності є неусвідомленість або неповна усвідомленість, характерні архетипічні риси народу.

Уважаємо, що архітектоніка національної ментальності включає дуже багато різноманітних елементів і пластів, але пропонуємо розглядати

п'ятикомпонентну структуру національної ментальності, яка може бути представлена в такому вигляді:

- 1) архетипічні компоненти – система архетипів, а також система цінностей, значень, які протягом історії набули архетипічного статусу;
- 2) соціально-історичний компонент, пов'язаний з національною пам'яттю, історією культури народу;
- 3) когнітивний компонент – образ світу і способи мислення колективного суб'єкта;
- 4) ціннісно-нормативний компонент – система цінностей, ціннісних орієнтацій, ідеалів, значень, норм;
- 5) емоційний компонент – оцінки, настрої, емоції, почуття.

Необхідно зазначити, що кожен з цих компонентів має несвідомий і свідомий рівні, і характеризується стійкими і нестійкими структурними станами.

Серед ключових елементів і пластів в архітектоніці національної ментальності можна виділити дві групи компонентів, які впливають на формування та розвиток сутнісних ознак національної ментальності: статичні та динамічні структури.

Статичні, відносно стійкі структури ментальності – це компоненти, які дають змогу зберігати унікальність, стійкість та особливості національної ментальності, її відмінності від іншої національної ментальності інших народів.

Динамічні компоненти та структури ментальності дають змогу ментальності еволюційно трансформуватися, змінюватися зі зміною історичних та суспільних процесів. Їх виділення, навіть у такому схематичному вигляді, дає змогу допомогти глибшому філософському осмисленню формування та розвитку української ментальності.

Зазначено, що з точки зору виділених статичних та динамічних структур архітектоніки ментальності, на нашу думку, універсальне

значення в структурі ментальності мають принаймні такі компоненти, які визначають сутнісну природу та унікальний характер ментальності – це архетипічний компонент, соціально-історичний компонент, пов'язаний із національною пам'яттю. Атрибутивними компонентами, які дають змогу ментальності одночасно зберігати свою унікальність та еволюційно трансформуватися, можуть бути принаймні такі компоненти, як когнітивний, ціннісно-нормативний, емоційний та поведінковий.

Розгляд української ментальності дає змогу характеризувати ментальність не стільки і не тільки історично і соціокультурно обумовлений спосіб мислення народу, глибинне джерело і рівень колективної свідомості, що включає і несвідоме, скільки формоутворення національної самосвідомості, яка відповідає буттєвому досвіду та культурі українського суспільства. Зазначено, що в українській національній ментальності цінність свободи набула архетипічного статусу, тому що вона проходить крізь усю українську культуру та історію. Архетип свободи в українській ментальності мав онтологічні підстави в козацьких структурах, у досвіді місцевого самоврядування, у військовій практиці, та має досі онтологічні підстави в практиках політичного, економічного та соціокультурного життя сучасного українського суспільства.

Зазначено, що національна ментальність має глибинні підсвідомі пласти, які постійно проявляють себе в погляді архетипів, які позначаються на поведінці людей, впливають на миросприйняття, надають специфічні риси інтерпретації людиною навколишнього світу.

Національні архетипи відображають особливості світогляду, національної культури, історичної долі, художньої творчості нації. Проаналізовані такі архетипи української ментальності, як «Природа», «Дім», «Слово», «Воїн». Зазначено, що формування та розвиток цих архетипів пов'язано з етногенезом давньої культури українського народу, історичним розвитком української державності, освіти та культури.

Символіка концептів «Природа», «Дім», «Слово», «Воїн» розкривається в духовному житті народу в економічній, соціально-політичній, духовно-культурній сферах суспільства, а також проявляється у сфері затвердження історичних звершень народу в їх загальнолюдській значущості та гідності.

Зроблено висновок, що усвідомлення високої цінності свободи в українській національній ментальності, архетип свободи як й інші етнічні архетипи та цінності, філософія серця, софійність світу є передумовою затвердження історичних звершень українського народу в їх загальнолюдській значущості, свободі та гідності.

РОЗДІЛ 3

ЕВОЛЮЦІЙНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ В КОНТЕКСТІ НОВИХ ІСТОРИЧНИХ ПРОЦЕСІВ

3.1. Особливості еволюційних трансформацій української ментальності

Розвиток української ментальності відбувається протягом історії українського народу, вона еволюціонує та змінюється під впливом процесів, які відбуваються в українському суспільстві та у світі загалом.

На формування сутнісних характеристик національної ментальності впливають різні чинники, умови, які історико-генетично визначають його

еволюційну трансформацію. Серед сукупності різноманіття умов, фактів, обставин, що впливають на формування національної ментальності, можна виділити такі фактори, як:

- геополітичні (складне геополітичне становище України, пов'язане із перебуванням у центрі постійної боротьби різних державно-політичних сил);
- суспільно-політичні (запорізьке козацтво як зразок демократичного суспільства, тривале панування автократичних, тоталітарних режимів);
- історично-суспільні (постійне прагнення звільнитися від деспотизму);
- етнічні (поліетнічність соціальної структури українського суспільства), які сприяли становленню суттєвих рис української національної ментальності.

Насамперед розглянемо природно-географічні чинники формування та розвитку національної ментальності, які, на думку Миколи Костомарова, є головною умовою відмінності однієї нації (народності) від іншої загалом.

Відомо ще з часів Монтеस्क'є, що природно-географічні умови можуть відігравати значну, часто визначальну роль у формуванні темпераменту, соціально-психологічних рис характеру, духу нації. Відповідно на формування української ментальності також значний вплив мають природні фактори, які включають не лише географічне положення (клімат, ґрунт та ін.), чергування різноманітних ландшафтів, багатство природних копалин тощо.

Микола Костомаров у своїй роботі «Дві руські народності» переконливо обґрунтував думку про вплив на національний характер такого природно-географічного чинника, як земля, на якій проживає та працює народ (Костомаров, 1991). Складні кліматичні фактори, неродюча земля, на думку Миколи Костомарова, сформували в російській

національній ментальності ознаки, пов'язані з колективізмом, взаємодопомогою, готовністю в потрібний момент допомогти найближчим родичам, сусідам.

Сприятливі природні умови: родюча земля, багата флора та ін. надавала можливість народам, які жили на ній, не тільки виживати, а й жити в достатку. І це, на думку Миколи Костомарова, породжувало в характері та ментальності українців індивідуалізм.

Але в дослідженнях цієї проблематики знаходимо абсолютизацію цієї позиції, яка пов'язана із захопленням ідеями «географічного детермінізму». Так, деякі вчені вважають, що детермінантами формування національної ментальності можна вважати космічні сили та різні астрономічні закономірності, наприклад, якщо сузір'я Тельця (бика) та Овна були основними домінуючими сузір'ями над територією України, то це сприяло формуванню в ментальності української нації таких якостей, як упертість, наполегливість тощо.

Варто погодитись, що природно-географічні умови життя впливали на свідомість людей, які тут живуть, як прямо, так і опосередковано, і це відображалось у різних сферах життєдіяльності нації.

При цьому географічний фактор у сукупності із суспільно-історичним фактором теж відіграв свою роль у формуванні української національної ментальності та її регіональних особливостей. Це пов'язано з тим, що території, які є величезними та різнорідними, не можуть мати повної єдності в ментальному плані. Тому особливо раніше фіксувалась різниця між ментальністю жителів східних, західних, центральних та південних регіонів України. Наприклад, на національну ментальність галичан не могла не вплинути західноєвропейська культура, насамперед австро-німецька, польська та греко-католицька церкви. Такі відмінності у соціокультурній, соціально-економічній та релігійній сферах суспільства

різною мірою своєрідно переломилися в ментальності та суспільних формах політичної або економічної поведінки народу.

Деякі дослідники звертають увагу на важливу роль у формуванні української ментальності фактору «прикордонності» України між різними націями. На думку В. Кизими, Україна «постійно перебувала між різними державно-політичними полюсами, на лінії їхнього протистояння, у центрі їхньої боротьби, включаючись до складу то однієї, то іншої державної структури» (Кизима, 1993).

Певною мірою це сприяло тому, що в українській ментальності сформувалися такі якості, як готовність українців до політичних об'єднань та спільного вирішення політичних проблем (у розріз широко поширеному прислів'ю «моя хата з краю...»), в якому характеризується окремий персонаж, асоціальна людина, а не конкретний індивід чи соціальна група в певному соціальному чи політичному контексті).

Також варто зазначити, що важливу роль також відіграють фактори, пов'язані із соціальною структурою та суспільним устроєм. Як свідчить історичний досвід, українці завжди при можливості були орієнтовані на толерантні, плюралістичні відносини, а в розвитку суспільних інститутів орієнтувались на демократичні принципи та процедури.

Дійсно, демократичні принципи були характерні для системи державного управління в Київській Русі, а також визначальними у суспільно-політичному житті Запорізької Січі. Козацько-селянська основа українського народу, на думку деяких сучасних дослідників, сформувала таку характерну рису національної ментальності українців, як неприйняття деспотизму, потяг до волі.

В Україні ідея народного суверенітету (права народу жити за властивими йому нормами і законами, бути незалежними від інших держав) сформувалась ще в давні часи, і це було неможливо без особливої ментальності та громадянської свідомості. Етимологічний зміст поняття

«громадянин» пов'язаний із поняттям «громада», але в ньому відображається не буржуазний (бюргерський) і не політичний (citizenship) зміст, а специфічні форми соціальної взаємодії, національної ментальності – від суспільства докнязівської епохи до сучасних громадських організацій у сучасному українському суспільстві.

Багаторічне панування автократичних та тоталітарних режимів мало негативний вплив на формування особливостей української національної ментальності.

Можна погодитись з думкою Р. Лемкіна, що радянське керівництво, завдало по українському етносу низку ударів. Перший був спрямований на інтелігенцію – мозок нації – щоб паралізувати все суспільство.

Так, як зазначає Р. Лемкін, у «1920-му, 1926-му, і знову в 1930-1933 роках учителі, письменники, митці, мислителі і політичні діячі були убиті, ув'язнені або депортовані» (Лемкін, 2009).

Другий удар по українському етносу було зроблено «між 1926 і 1932 роками – відбувся наступ на духовну інтелігенцію – священнослужителів» (Лемкін, 2009).

Третій удар був проти селян-хліборобів. Цей удар сильно ударив по національній ментальності, тому що селяни-хлібороби – це хранителі національних традицій і духу України. Цей удар мав не тільки соціокультурні наслідки, але й трагічні економічні. Протягом 1932-33 рр. біля 5 мільйонів українців померло від голоду.

На думку Р. Лемкіна, четвертий удар – це «фрагментація українського народу шляхом поселення в Україні чужинців і водночас розпорошення українців по цілій Східній Європі» (Лемкін, 2009).

Важливо зазначити, що основним об'єктом ударів радянської влади по українському етносу були два соціальних класи – селянство та інтелігенція. Селянство було основним носієм етнічної ментальності українців, а інтелігенція мала можливість через систему освіти, науки,

масову культуру впливати на формування національної ментальності. Отже, радянською владою було цілеспрямовано здійснено ряд заходів для трансформації національної ментальності українців, перетворення українців на радянських людей з радянською ментальністю. Наслідки цього «соціального експерименту» для української національної ментальності відчуються в сучасному українському соціумі. Певним способом вони проявились під час подій 2014 року, коли «радянська» ментальність деякої частини населення південних та східних регіонів країни зумовила протестні настрої і перехід їх на бік агресора.

Як зазначається дослідниками радянської ментальності, у російській ментальності більш рельєфно проявлялися цінності колективізму, в українській ментальності – цінності індивідуалізму. Але оскільки декілька століть саме росіяни були «титальною нацією» держави, то їхня нація була основою для формування радянської ментальності, що теж не могло не вплинути і на ментальність інших народів, які мешкали в Радянському Союзі. Це стало підставою для виникнення уявлень про те, що в українській ментальності спостерігається прагнення до колективних форм буття.

На думку деяких українських дослідників, індивідуалізм відіграв досить негативну роль у державотворчих процесах етносу. Так, український етнопсихолог В. Янів стверджує, що «в Україні появляється тенденція до необмеженого індивідуалізму як вияву небажання визнавати провідну роль одиниці, групи чи інституції (різкий індивідуалізм)» (Янів, 2006).

Як зазначає Ю. Романенко та О. Донченко, однією з причин формування деструктивного українського індивідуалізму, може бути дистрес, який породжувався постійними переслідуваннями української нації. Вони виділяють такі риси українського індивідуалізму, як інтровертивність характеру та відсутність інтенціональної складової.

Що стосується інтровертивного характеру, учені зазначають, що це «індивідуалізм не активний, не боротьби за інтереси, а індивідуалізм розмежування інтересів і поступок, індивідуалізм самозамкненості та ізольованості, партикуляристичний» (Донченко, Романенко, 2001).

Стосовно відсутності в українському індивідуалізмі інтенціональної складової, учені зазначають, що він є «індивідуалізмом втечі, біологічного виживання, а не індивідуалізмом життєствердження, індивідуалізмом самодостатньої тварини, а не аристотелівської *zoon politikon*» (Донченко, Романенко, 2001).

Можемо погодитися з думкою вчених, але треба зазначити, що в найбільш критичні моменти свого буття український етнос здатен до подолання вказаних негативних рис свого індивідуалізму та об'єднання задля досягнення спільної мети та захисту своїх національних цінностей.

Українська історія яскраво свідчить, що індивідуалізм зовсім не є перешкодою для самоорганізації та ефективної державотворчої діяльності українців. Численні козацькі повстання, революції, протестні акції довели здатність українського соціуму чинити опір свавіллю влади (навіть ним самим же обраної), а регулярні акти зовнішньої агресії (зокрема, і сучасна російсько-українська війна) продемонстрували високий рівень соціальної згуртованості та соціальної солідарності українського народу та готовності колективної протидії агресору.

Також гарною ілюстрацією подолання індивідуалізму перед лицем спільної загрози є перефразування в останні роки відомого вислову: «Моя хата скраю – першим ворога зустрічаю».

Ще одним важливим фактором формування української ментальності є етнічний фактор. Здавна соціальна структура населення України була багатоетнічною. На території України проживали представники різних націй та національностей, характерні риси національного характеру та ментальності також відбилися на рисах

ментальності українців. Було б неправильно не бачити, що ментальність українців не була сприйнятливою до тих компонентів ментальності інших народів, які проживали на території України та взаємодіяли з українцями. Також вони жили та працювати в східних природно-географічних умовах, що й українці, а тому у формуванні ментальності мали близькі з українцями соціально-психологічні, ментальні риси за низкою своїх якостей. Ця соціальна взаємодія та різні взаємовпливи в одних випадках призводила до запозичення українцями тих чи інших соціально-психологічних та ментальних рис та якостей інших народів, в інших випадках сформувало специфічне – властиве лише українцям – вирішення різних соціально-політичних, соціально-економічних проблем, таких як розвиток державності, взаємини індивіда та суспільства, розуміння природи демократизму.

У сучасній науковій літературі прийнято виділяти такі риси української ментальності, як індивідуалізм, емоційність, релігійність, демократизм, толерантність та ін. Однак серед учених існують різні думки на це питання. Деякі вчені в цю групу додають ще кордоцентричність, егалітаризм, аполітичність, пасивність та ін. Проаналізуємо деякі з вищеназваних рис української ментальності, порівнюючи відмінні та спільні погляди вчених, висловлюючи й власну думку.

Більшість дослідників національної ментальності дотримуються погляду, що однією з домінуючих рис української ментальності є індивідуалізм. Думку про індивідуалізм як одну з домінуючих рис характеру та ментальності українців зазначали такі дослідники, як М. Грушевський («Хто такі українці і чого вони хочуть?»), В. Янів («Релігійність в житті українського народу»), М. Костомаров («Дві руські народності»), І. Мірчук («Світогляд українського народу. Спроба характеристики») та ін. Серед зарубіжних учених на індивідуалізм як рису української ментальності звертав увагу Г. Тільтман у праці «Хліборобська

Європа», де фокусує увагу на індивідуалізмі українців, характеризуючи його так: «Кожна українська хата, хоч якою малою вона була б, огорожена парканом – символом того індивідуалізму та любові до ділянки й землі, що складають саме коріння українського темпераменту» (Tilman, 1934).

Український індивідуалізм у дослідників отримав різну інтерпретацію: «безмежний» (І. Мірчук), «самоізолювався» (Д. Чижевський), «анархічний» (В. Липинський). На думку В. Яніва, «український індивідуалізм, який насправді об'єднує нас у певному сенсі з індивідуалістичною Європою, коли переходить межі, веде нас до прірви анархізму» (Янів, 1992).

Можна погодитися з думкою В. Яніва, але зазначимо, що таке значення індивідуалізму, на нашу думку, імовірніше відноситься до особистісних, егоїстичних інтересів на побутовому рівні.

Український індивідуалізм сформувався історично в малих групах (наприклад, у сім'ї), а не у великих спільнотах, тому характеризується обмеженістю комунікації, її замкнутістю на найближчому оточенні. Отже, треба говорити не про абсолютний індивідуалізм, а про обмежений побутовою сферою індивідуалізм українства. Саме цим можна пояснити парадоксальність сьогоденної ситуації, коли в нації індивідуалістів катастрофічно не вистачає соціально активних людей.

Індивідуалізм властивий і західноєвропейцям. Проте, опираючись на дослідження І. Старовойта, який здійснив ґрунтовний порівняльний аналіз західноєвропейської та української ментальності, підкреслимо, що український індивідуалізм відрізняється від індивідуалізму західноєвропейського. Як зазначає вчений, «індивідуалізм у свідомості західноєвропейця – це налаштованість на досягнення особистого успіху чи високого соціального становища чесними і легітимними способами за допомогою власних здібностей, наполегливої праці та цілеспрямованості».

Лише дотримання легітимно-правових умов досягнення мети може забезпечити досягнення суспільного визнання.

На думку І. Старовойта, український варіант способів формування індивідуалістичного начала дещо відмінний від західноєвропейського. Він зазначає, що «прихильність українських князів до Візантії, після розколу між Римом та Константинополем, вплинула на успадкування такої риси візантійської культури, як підпорядкування індивіда колективу» (Старовойт, 1997).

Якщо порівняти прояви українського індивідуалізму з західноєвропейським, то треба зазначити, що західний та український індивідуалізм формувався на інших світоглядних, суспільних, природних та інших основах, що має яскраве втілення в соціально-економічних, соціально-політичних та соціокультурних процесах, коли громадяни реалізують і обстоюють свої права та інтереси. Такого типу індивідуалізм називається ціннісно-нормативний, оскільки він передбачає індивідуалізацію через соціальну спільність і є продуктом національної культури.

На відміну від деяких своїх сусідів – індивідуалістів-екстравертів, українці мають інтровертивний тип ментальності. І. Старовойт зазначає, що розвиток українського індивідуалізму пішов шляхом прямо протилежним європейському, а саме: він має інтровертивний характер і спрямований на відособлення індивіда від інших людей і від суспільства, «зусилля особистості спрямовані на створення свого маленького індивідуального світу, на ізоляцію в ньому та збереження себе від впливу інших людей і від соціуму» (Старовойт, 1997).

Отже, в українській ментальності не спостерігається прагнення до колективних форм буття. І тому розвиток структур громадянського суспільства, територіальних громад, які дають змогу створити дійсно демократичну державу, відбувається в сучасному українському суспільстві

повільно. Водночас низка європейських країн побудували свою ефективну демократичну систему державних та місцевих органів влади саме на принципах солідарності, згуртованості, взаємодії та взаємопідтримки людей одне одному. Це важливо, тому що розвинені інститути громадянського суспільства зменшують залежність індивіда від владних структур держави.

Суспільні перетворення, що відбуваються в сучасному українському суспільстві протягом незалежності країни, сприяли посиленню цінності індивідуалізму в українській національній ментальності. Різні соціологічні дослідження, які проведені українськими соціологами, свідчать про зростання тенденції індивідуалізації цінностей, ослаблення патерналістських установок, зростання орієнтацій на особисті сили, раціоналізації поведінки. Результатом цих тенденцій є посилення значущості індивідуальної відповідальності й самостійності, яка поступово розмиває ще досить сильні патерналістські цінності та уявлення населення України.

До основних ознак патерналізму можна віднести:

- 1) втручання держави в процес прийняття рішень, які стосуються особистості;
- 2) втручання в життя особистості має на меті сприяти його інтересам або добробуту;
- 3) втручання здійснюється без згоди особистості, про яку піклуються.

На думку прихильників «жорсткого» патерналізму, держава має всі ресурси для того, щоб приймати більш компетентні рішення, оскільки, по-перше, вона як надіндивідуальна структура є більш об'єктивною, ніж особистість; по-друге, держава володіє максимальною повнотою інформації.

При чому патерналізм держави щодо її громадян ґрунтується на концентрації в її руках ресурсів, які є необхідними для життєзабезпечення та соціального захисту населення і так само дають можливість державі бути суб'єктом примусу.

Можна виокремити три типи індивідуалізму, що з'явився в пострадянських суспільствах, зокрема в українському суспільстві. Перший з них має вимушений характер та відображає розповсюдження індивідуалістичних практик і відповідних їм установок, незважаючи на те, що для більшості громадян індивідуалістичні цінності залишаються неприйнятними.

Другий, конструктивний тип індивідуалізму багато важить для проведення економічних перетворень, тому що пов'язаний з проявом особистої ініціативи, зокрема сміливої, навіть ризикованої.

Третій, принципово новий тип індивідуалізму вчений називає ненормативним або асоціальним. Він характерний переважно для молодих поколінь, відрізняється високою автономністю особистості щодо соціуму і його інститутів. Учений зазначає, що носії цього типу індивідуалізму, хоча й змушені враховувати суспільні норми, більш-менш усвідомлено протиставляють їм особисті правила.

Прихильність до землі є важливим фактором впливу на українську ментальність. Як зазначає І. Мірчук, психологічний стан українців треба розглядати, враховуючи їх спорідненість із землею (Мірчук, 1994). Цей фактор можна назвати аграрним. Земля, як фактор впливу на українську ментальність, може мати значний вплив через різноманітні аспекти, такі як географія, клімат, рельєф, родючість землі та інші природні особливості.

Земля в Україні виступає не лише як джерело матеріального благополуччя, а й як ключовий фактор у формуванні української ментальності.

Глибокі коріння аграрного способу життя, властивого українському народу, пронизують культурні та соціальні аспекти, відображаючи важливість землі в національній ідентичності.

Починаючи з давніх часів, земля в Україні була не лише джерелом харчових продуктів, а й символом життя, плідності та родючості. Сільське господарство, як основа економіки, сприяло формуванню колективізму та співпраці в українському суспільстві. Ритуали, пов'язані з обробкою землі та вирощуванням урожаю, стали не лише практичними діями, але й символами традиційної культури, що переймаються з покоління в покоління.

Також земля в Україні відіграє роль захисника. Природні катастрофи, такі як повені чи засухи, навчають українців справлятися з викликами природи та співпрацювати для подолання негараздів. Водночас, краса української природи – гори, річки, ліси – впливає на естетичні уподобання та світогляд, підсилюючи повагу до природи та бажання зберігати її незмінною для майбутніх поколінь.

Земля також впливає на українську ментальність через її роль в історії та політиці. Столітня боротьба за землю, обстоювання прав на власність та територіальну цілісність підштовхували українців до самовизначення та активної участі в громадському житті. Отже, земля має сакральне значення для українців і виступає не лише як джерело життя та багатства, а й як фундамент української ментальності, впливаючи на культурні, економічні та соціальні аспекти суспільства.

Ще однією ознакою української національної ментальності, яку виділяють дослідники, є особливе емоційне світоставлення. Коли говорять про емоційність та чуттєвість українців згадують, насамперед українську «філософію серця», представниками якої є Г. Сковорода та П. Юркевич.

Одним із ключових положень філософської теорії Г. Сковороди є заклик до самопізнання, яке означає пізнання Бога у собі. Принцип «пізнай

себе» проходить крізь усі філософські твори Г. Сковороди. Згідно з його поглядами, любов до Бога виступає любов'ю до самого себе. Ця любов розкривається через образ серця, який є символічним у філософських поглядах ученого.

Схожі погляди поділяє й П. Юркевич. У центрі філософської доктрини мислителя постає людина з двома початками – розумом і серцем. Перший виступає тим проявом, який властивий всім людям, а другий є символом неповторності кожної окремої людини. Для філософа «серце» – багатозначний символ. Воно скеровує вчинки людини на добрі чи погані, здатне не лише переживати, а й пізнавати, а також виступає душевним станом людини.

Багато вітчизняних учених зазначають перевагу емоційно-чуттєвого початку над раціональним у структурі характерних компонентів української національної ментальності. Емоційна вдача українців яскраво виражена в українському фольклорі, народно-образотворчому мистецтві, поезії, тобто в усіх сферах духовного життя суспільства, яке накладає відбиток не лише на культурно-побутову, а й суспільно-політичну сферу. На нашу думку, превалювання почуттів над розумом властиве не лише українцям, а всім слов'янським народам. Це перевага національної ментальності та національного характеру слов'ян, а не його недолік.

На думку професора І. Мірчука, у духовному житті виділяються три ділянки: почуття, любов і воля (Мірчук, 1994). Усі ці сфери перебувають у тісному взаємозв'язку, тому переважання однієї з них впливає на діяльність іншої. Учений вважає, що для слов'ян загалом і для українців зокрема характерне захоплення чимось і значна зневіра у власних можливостях при першій невдачі, що призводить до абсолютного занепаду і знеохочення до подальшої праці. Уважаємо, що це значно гальмує як поступ окремого українця, так і поступ загальнонаціональний.

Специфіку української душі І. Мірчук порівнює з німецькою духовністю. Для німецького мислення, на думку І. Мірчук, «характерна певна системність, тобто домінує переконаність у тому, що всю дійсність можна підвести під певну схему» (Мірчук, 1994). Для українського світогляду, на думку І. Мірчук, навпаки, характерна відсутність будь-якої системності (Мірчук, 1994).

Іншою відмінною рисою німецької ментальності є віра в силу розуму. Що стосується української ментальності, то почуттям відводиться важливе місце та спостерігається довіра інтуїції тощо.

Стосовно такого розподілу пріоритетів І. Мірчук зазначає, що «сильні індивідуальності, спрямовуючи свою духовну енергію в одному напрямі, могли б дати твори світового масштабу, проте розгублюють свою енергію в різних ділянках і творять речі пересічні або не дуже вартісні, не завжди змушені зовнішніми обставинами» (Мірчук, 1994). Учений також зазначає, що «не бачимо розумового, спертого на поняття підходу до теоретичних і практичних питань, а лише чуттєве схоплення дійсності, розв'язання навіть найтяжчих проблем безпосередньо на підставі почувань, і зрештою, змішуваність теорії і практики» (Мірчук, 1994).

На емоційність та чуттєвість українців свого часу звертав увагу М. Костомаров, який пов'язував її із релігійністю. Продовжували і розвивали цю ідею П. Куліш, Д. Чижевський, Є. Маланюк, В. Янів, І. Старовойт, М. Попович та ін. Дослідники вважають, що не можна сприймати цю рису українського характеру як щось негативне, таке, що гальмує поступ, оскільки заважає об'єктивно сприймати світ навколо себе. Однак такий погляд не зовсім справедливий, оскільки емоції лежать в основі духовності та забарвлюють життя людини.

Деякі вчені емоційність часто співвідносять із кордоцентричністю, яку пов'язують із так званою «філософією серця». В одній із своїх статей І. Бичко зазначає, що в емоційному світі українців «панує не холодний

раціональний розрахунок «голови», а жагучий поклик «серця», – в зв'язку з цим говорять про кордоцентризм (від лат. *cordis* – «серце») української ментальності» (Українська народність, 1990).

Треба сказати про ще один фактор впливу на національну ментальність українців, як релігія. Релігія формує вірування, цінності, традиції і моральні норми в суспільстві, тому вона може вважатися однією з детермінант формування національної ментальності.

Українська культура та національна ментальність глибоко переплетені з релігійними традиціями, які сформувалися протягом віків. Християнство, зокрема православ'я, католицизм і греко-католицизм, відіграли визначальну роль у цьому процесі. Релігійні переконання визначають моральні стандарти та цінності, які лежать в основі української етики. Поняття милосердя, справедливості, толерантності та любові до ближнього є важливими складовими української ментальності, які були вплетені в тканину суспільства через релігійні уявлення.

Зазначимо, що релігія та духовність завжди мали велику вагу в житті української нації. Ще до прийняття християнства життя українців було пов'язане із одухотворенням природи, поклонінням богам, строгим сповіданням прикмет та знаків, які виявляла природа. У 988 р. князь Володимир охрестив Київську Русь, однак ще довгий час люди не хотіли відмовитися від язичницької віри. Можна зазначити, що сьогодні в обрядовій культурі українців трапляються елементи звичаїв, які мають природу язичництва. Однак з часом християнство стає державною релігією та духовною підтримкою населення в умовах постійних нападів на територію України.

Із релігійністю пов'язана схильність до ідеалізації, що характерна для психологічного складу душі українців. Це має прояви, зокрема, в ідеалізації поглядів на націю, на суспільство, як на щось вище. В основі ідеалізації лежить також схильність до ідеалізації уявлень щодо соціальної

дійсності, мрії та віри українців у щасливе майбутнє і заслужене щастя на підставі того, що український народ багато пережив під час своєї історії.

Професор М. Юрій означив цю рису ментальності «пафосом причетності до Бога» (Юрій, 2007). Суть цієї ідеї, на думку М. Юрія, полягає у вірі українців у їхню принципово християнську сутність. Також українцям властива схильність до ідеалізації власної історії, власних національних якостей. Схожу позицію висловлює І. Мірчук, на думку якого, українці не здатні об'єктивно сприймати світ, схильні його ідеалізувати і розглядати правду з домішками фантазії.

З цією рисою ментальності тісно пов'язується й інша риса, яку М. Юрій визначив як «пафос жертвенності» (Юрій, 2007). Йдеться про високу готовність віддати усе заради щасливого завтра для своїх нащадків. Свідченням такої жертвенності є непереборне бажання наших предків здобути свободу і незалежність. Філософ досить цікаво інтерпретує цю рису ментальності українців: «Українська мрія подолання світу – це ідея, що передбачає досягнення всього не поступовою, багатолітньою працею, багатовіковим розвитком, а одразу – перескочивши через століття. Тільки такою мрією про майбутнє щасливе життя можна втішити рабів, які до того ж не відають іншого стану, крім примусової праці і зрівнялівки» (Юрій, 2007). Як зазначає М. Юрій, з погляду логіки, позитивні стереотипи («пафос причетності до Бога», «пафос жертвенності») повинні були б нівелювати негативні («комплекс малоросійства»), але внаслідок перебільшеності, радше, викликають негативне враження (Юрій, 2007).

Якщо подивитися на національну ментальність в історико-культурному аспекті, українському народу притаманні риси, які є характерними для землеробських народів, а також особливим є значення «дикого» степу у формуванні світогляду українця («землеробський» і «кочовий» фактори, за Д. Дорошенком), в їх взаємовпливі варто шукати специфіку механізмів життєдіяльності українського народу.

В. Липинський називав таку ситуацію ситуацією “пограниччя” між “осілим” та “кочовим” елементами, між “цивілізацією плуга” та “цивілізацією степу”, ситуацією співіснування “осілої і кочової державності” (О. Пріцак) Тобто, на відміну як від власне землеробських народів, так і від кочівників, де дія природних факторів на життя є безпосередньою, в Україні домінуючу роль відігравали суспільно-політичні умови, які визначали сам характер й масштаби взаємодії суспільства та навколишньої природно-ландшафтної зони.

У подальшому, зокрема й після XVIII ст., названа обставина не тільки не зникла, а навпаки, набула більш глибокого характеру і нових якісних рис. Питома вага соціально-політичних чинників не зменшувалася, а зростала. Це не могло не спричинити кардинального впливу як на формування української ментальності загалом, так й на визначення його змістів безпосередньо в соціально-політичній царині.

До вад української ментальної «некласичності» відносять і такий її прояв як «емоціоналізм і сентименталізм, чутливість і ліризм», які позбавляють український індивідуалізм постійних, міцних основ; коли Д. Чижевський стверджує, що українець цінує «більше широкий жест, ніж глибокий зміст, більше розмах і кількість, ніж внутрішню якість, більше форми проявлення змісту, ніж сам зміст, одним словом – цінує більше «показуватися», ніж «бути» (Чижевський, 1992).

В. Липинський каже про те, що «надмірною чутливістю... пояснюється наша легка запальність і швидше схолодження; пояснюється теж draжливість на дрібниці і байдужість до дійсно важливих речей, яких розрізнати від дрібниць не вміємо» (В. Липинський, 1995).

Еволюційні трансформації української ментальності в сучасному українському світі відображають складні зміни в способах мислення, цінностях, стереотипах та поведінці українців, які відбуваються під впливом глобалізаційних процесів, інформаційно-комунікативного

розвитку соціуму та соціально-політичних перетворень. Цей процес не є статичним, він продовжується та змінюється відповідно до сучасних тенденцій та викликів.

По-перше, глобалізація та мережа «Інтернет» сприяють швидкому обміну інформацією, культурними цінностями та ідеями між країнами, що впливає на українську національну ментальність.

По-друге, соціально-політичні та соціально-економічні трансформації в українському соціумі також впливають на національну ментальність українців. Революція Гідності в 2014 році та російсько-українська війна мали величезний вплив на національну самосвідомість, ціннісні зрушення в українській національній ментальності.

По-третє, розвиток громадянського суспільства та активізація громадських організацій, ініціатив та медіа сприяють поширенню нових ідей та поглядів, що формують новий «ментальний ландшафт» сучасної України.

В умовах соціально-політичних, економічних та духовно-культурних трансформацій, що відбуваються з різною інтенсивністю та мають відповідні наслідки для сучасного українського суспільства, змінюється і українська національна ментальність, в яких виявляється «душа народу», загальновизнані цінності, особливості світобачення, культурні ідеали та устремління.

Але процес перетворення структурних елементів української національної ментальності, що здійснюється під впливом трансформаційних чинників, залишає незмінним базові елементи культурного коду українського народу, тобто те, що міститься в основі його свідомого і підсвідомого, логічного та емоційного, як глибинне джерело мислення.

Потенційна стійкість до руйнування наявних ментальних характеристик українського соціуму протягом певного історичного періоду

зумовлює рівень розвитку його ментального імунітету, який, з одного боку, стає кордоном на шляху негативних трансформаційних впливів на ментальність, а з другого – ментальним ресурсом, що використовується з розпаду Радянського Союзу, створення незалежної демократичної української держави, зміни ідеологічних орієнтирів та значних перетворень у різних сферах життя суспільства.

Поступово українська національна ментальність звільняється від таких рис «радянськості», як пасивність особи, це риса, яка відображає відсутність волі до покращення життя власними силами, також комплекс меншовартості, який можна визначити як відчуття власної неспроможності через некомпетентність та непрофесіоналізм. Значно менше в українській національній ментальності проявляється така риса, як патерналізм.

Патерналізм – це соціальна практика, що полягає в тому, що особа або організація (часто з владою або авторитетом) виступає в ролі «батька» і намагається керувати чи регулювати життя інших осіб або груп, вважаючи, що це в їхньому кращому інтересі.

Патерналізм у національній ментальності може виявлятися через кілька ключових аспектів, що впливають на спосіб мислення та поведінку суспільства, по-перше, це може призвести до прийняття ідеї, що влада має бути централізована та концентрована у владі надзвичайної особи чи групи. Люди можуть вірити, що керівники чи лідери мають більше знань та досвіду і, отже, повинні приймати рішення за всіх інших. По-друге, така риса ментальності, як патерналізм, може впливати як на ставлення до державної влади, де громадяни можуть відчувати, що вони є під опікою чи захистом держави, яка має право втручатися в їхнє життя та приймати рішення за них і у такий спосіб відбувається обмеження демократичних принципів організації соціального життя, так і впливати на соціальні, гендерні відносини, і визначати чіткі гендерні ролі, де чоловіки

вважаються головами сім'ї чи громади, а жінкам відводитимуть роль ведення домашнього господарства та підтримки чоловіка.

На еволюційні трансформації української національної ментальності вплинули суспільно-політичні перетворення в українському суспільстві, яке проходило шлях еволюції від радянського авторитарного соціуму до демократичної країни. Але зміни в культурній сфері, у національній ментальності відбуваються значно повільніше, ніж трансформації в політичній та економічній сфері суспільства. Тому в національній українській ментальності перших років незалежності країні спостерігалась ціннісна амбівалентність, збереження радянських цінностей і установок у свідомості населення.

Крім того, процес так званої примусової адаптації людей не стільки до нових умов, скільки до тривалого періоду реформувань, який продовжується вже чверть століття, та інші наслідки трансформації спричинили ментальну неусталеність, плинність, невизначеність – почасти плідну, почасти кризову і стресову та різні психологічні перешкоди, зокрема, соціальну інертність, викривлене розуміння соціальної справедливості, деформованість уявлень про форми захисту від економічних труднощів, соціальну заздрість, звичку безвідповідальності й ін. Усе це призвело до складнощів у наближенні української національної ментальності до ментальності європейських народів, з такими її характеристиками, як налаштування на досягнення особистого успіху, високого соціального становища чесними способами за допомогою власних здібностей, наполегливої праці та цілеспрямованості, свободолобство, раціональний тип мислення, виваженість, заощадливість та бережливість тощо.

Проте вивільнення творчого потенціалу, громадянської активності і самореалізації населення українського суспільства, яке здатне не лише орієнтуватись у нових умовах і досягати повної реалізації власних

здібностей та можливостей, але й здійснювати цілеспрямоване перетворення навколишньої дійсності на користь усього суспільства, сприяли вкоріненню демократичних традицій і розвитку інститутів громадянського суспільства, вироблення й досягнення перспективних стратегій соціального розвитку, державотворення, утвердження правової держави, яка прямує до членства у Європейському Союзі.

Деякі системоутворюючі складові української національної ментальності, наприклад, індивідуалізм, емоційність, духовність, інтровертність, релігійність, волелюбність, егалітаризм, кордоцентризм тощо, долаючи прояви радянської ментальності, закріплювали і демонстрували свою особливість, унікальність та отримали нове змістовне наповнення.

Зміна деяких ціннісних, когнітивних, емоційних компонент української національної ментальності детермінувала певну еволюцію їх ментальних властивостей, зростаючий рівень ментального імунітету українського народу.

Замість цілковитої байдужості до дій владних установ, бюрократизації та корумпованості суспільства, відсутності реального забезпечення громадянських прав, політичної індиферентності і пасивності широких верств населення, спричинених багаторічним відчуженням громадян від влади та відсутністю можливості контролювати її, поступово приходить розуміння власної відповідальності за своє особисте життя і майбутнє рідної країни, необхідності перенесення цінностей та моральних імперативів європейської ментальності в ґрунт ментальності сучасного українського соціуму.

Консолідувавшись, народ України повстав у «Революцію гідності» за очищення та оновлення влади, за європейський вектор розвитку держави з надією на позитивний результат трансформаційних процесів у країні. Найкращі риси української ментальності проявилися в тому, що люди

навчилися співчувати і допомагати одне одному, подолали байдужість, спрямували свої зусилля на підтримку фронту, відновлення української армії.

Отже, українська національна ментальність українського соціуму в умовах трансформаційних процесів у суспільстві зазнала певного впливу, що сприяло зміні політико-ідеологічних уподобань громадян, переосмисленню політико-правових та моральних цінностей, консолідації української політичної нації.

Більш детально розглянемо деякі специфічні аспекти еволюційних трансформацій української ментальності в сучасному українському суспільстві, пов'язані з трансформацією її когнітивного компоненту (думки та погляди українців).

Згідно з результатами соціологічного дослідження соціального самопочуття населення України 1992-2023 років, яке проведено Інститутом соціології НАНУ, можна зафіксувати серйозні зміни у свідомості українців (Українське суспільство, 2023).

За даними цього дослідження з 1992 року населення Східних та Південних регіонів країни були орієнтовані здебільшого на інтеграцію з Росією, а населення Західних та Центральних регіонів переважно на інтеграцію із Заходом. З 2014 року в населення усіх регіонів України істотно зросли показники, які свідчать про підтримку інтеграції України із Заходом.

За результатами соціологічного дослідження, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології у серпні 2023 року, абсолютна більшість українців (не менше 89%) підтримують Незалежність України. Абсолютна підтримка Незалежності була соціальним фактом і до 2014 року, проте зараз ця підтримка стала ще вищою.

Як свідчать дані дослідження, ставлення до Дня Незалежності України з 2013 до 2023 радикально змінилося. У 2013 році це свято було

найбільш важливим чи улюбленим для 12% українців, а у 2023 році – для 63%. У 2013 серед найменш популярних свят населення України були День Конституції та День Незалежності України, зараз у 2023 році це одне з 3-х найбільш популярних свят в Україні, яке поступається лише двом головним релігійним святам (Київський міжнародний інститут соціології, 2023).

Згідно з даними досліджень КМІС, у 2023 році більшість населення України (70% респондентів) святкує Великдень (Пасху) та Різдво Христове (69% респондентів) як найбільш популярні свята, а далі йде День Незалежності України – 63%. Важливо зазначити, що для українців День Незалежності зараз – це найбільш важливе з нерелігійних свят. Наступним за популярністю є День захисників і захисниць України (54% респондентів) (Київський міжнародний інститут соціології, 2023).

Найменш популярні свята для українців у 2023 році День Перемоги та День праці (1 травня) – лише 13% та 5% відсотків українців святкують ці дати як улюблені чи важливі.

Треба зазначити, що якщо в 2017 році 82 % населення України зазначали, що День Перемоги 9 травня було святом, яке «має символізм, значимий для мене особисто», і до 2022 року це свято абсолютною більшістю (80% у 2018 році) населення України сприймалося як таке, що має значимий особистий символізм, то в 2022 році для значної частини опитаних воно перейшло у розряд пережитків минулого (36%), або ж буденності – у статус звичайного дня (14% у 2022 році).

Також результати соціологічних досліджень показують зрушення в самоідентифікації населення України, посилення ідентифікації себе, як громадян України. За результатами Соціологічної групи «Рейтинг» у 2021 році 75% ідентифікували себе, як громадяни України – в 2022 вже 98%. Також фіксується відмова від прорадянської ідентичності серед громадян

України. Якщо в 2021 році 21% українців говорили про себе як про «радянську людину», то 2022 – 5% (Соціологічна група «Рейтинг», 2022).

Отже, у сучасному українському суспільстві зростає значення національної самосвідомості. Події, які здійснюються в країні з 2014 року, сприяють зміцненню національної самосвідомості та формуванню сучасної української громадянської нації зі своєю ментальністю. Це допомагає українському суспільству адаптуватися до нових викликів і змінюватися разом із світом, зберігаючи при цьому свою унікальну культурну спадщину та українську ментальність.

Однією з ключових передумов формування української ментальності є національна самосвідомість. Упевненість у своїй ідентичності, гордість за свою культуру та націю, підтримка національних цінностей є важливими факторами в розвитку української ментальності.

3.2. Ціннісні зрушення української ментальності в умовах нових історичних процесів

Аналіз ціннісної проблематики, філософська рефлексія ціннісних зрушень у сучасній українській ментальності дає можливість більш глибокого розуміння діалектичного взаємозв'язку між характером сучасних суспільних змін, вектору розвитку сучасних історичних подій та соціокультурних процесів та явищ.

На особливу роль ціннісних систем у суспільних процесах вказував Пилирим Сорокін. Він зазначав, що будь-яке суспільство можна зрозуміти й проаналізувати його розвиток тільки завдяки аналізу властивої йому системи «значення-норми-цінності», які можна інтерпретувати як інструмент закріплення в поведінковій структурі внутрішньої спроможності людини організувати навколишній світ у розумне та духовне ціле (Sorokin, 1970).

У науковій літературі існує кілька підходів до класифікації цінностей. Однією з класифікацій, яка на нашу думку, є інструментальною для дослідження ціннісних зрушень у національній ментальності є запропонована класифікація цінностей М. Підлісного та В. Шубіна.

Вони виділяють такі групи цінностей відповідно до значення для суспільства та людини:

- 1) вищі цінності – фундаментальні явища духовної культури, що задають параметри розуміння та освоєння інших цінностей;
- 2) матеріальній й духовній цінності, які виділяються залежно від різних способів людської діяльності (матеріальної, духовної);
- 3) економічні, соціально-політичні, правові, моральні, естетичні, релігійні тощо, що виділяються залежно від характеру суспільних відносин та різновидів духовної культури, котрі входять у клас так званих соціальних цінностей;
- 4) індивідуальні, групові, класові, національні (розділяються на основі різних носіїв цінностей);
- 5) термінальні (цінності-ідеали, цінності-цілі) та інструментальні (цінності-норми, цінності-засоби) (Підлісний, Шубін, 2005).

Досліджуючи цінності населення сучасного українського суспільства, що трансформується, М. Підлісний та В. Шубін зазначають, що розвиток свободи людини в демократичному суспільстві призводить не тільки до розпаду системи вищих цінностей, але й до виникнення систем ціннісних орієнтацій, що відображають інтереси, ідеали різних соціальних груп, прошарків, окремих осіб. На їх думку, «змінюється і сама структура цінностей: між опозиційними, полярними цінностями складається широкий спектр проміжних, багатих за відтінками, відносини між якими будуються не за ієрархічним принципом субординації» (Підлісний, Шубін, 2005).

У контексті нашого дослідження ми зосередимо свою увагу насамперед на аналізі національних цінностей.

Багато дослідників сучасних соціокультурних феноменів вказують на локальні та глобальні культурні, ціннісні зміни в сучасних суспільствах. Відома українська дослідниця Л. Сокурянська звертає увагу на те, що в «найменшій мірі... схильне до змін так зване ціннісне ядро культури, що визначає її сутність, відмінні риси порівняно з іншими культурами» (Сокурянська, 2004).

Також дослідниця зазначає, що «такі елементи культури, як економічні та політичні цінності та норми, зразки масової та елітарної культури, повсякденні ідеології (поняття, введене одеською дослідницею Іриною Поповою) тощо, змінюючись значно швидше, утворюють своєрідну орбіту трансформації конкретного суспільства». Вона вважає, що існує «периферійний (поверхневий) шар культурних феноменів: ситуативні цінності, інтереси, умонастрої, стилі життя, оціночні судження та громадська думка, мода на ті чи інші зразки поведінки тощо. Звичайно, це найбільш рухливий пласт культури, який може трансформуватися в лічені дні (тижні, місяці) і часом носити маятниковий характер, змінюючись прямо протилежних феноменів» (Сокурянська, 2004).

В українській національній ментальності, як свідчать дані різних соціологічних досліджень, спостерігається певна динаміка цінностей від колективістських до індивідуалістичних. І насамперед, як зазначається вченими, це стосується молодіжної соціальної групи.

Можна погодитися з думкою Л. Сокурянської, що відбувається «приватизація» ціннісного світу сучасної молоді, особливо студентської. Такі важливі життєві цінності молоді 1970-х-1980-х років, як «участь у громадському житті», «користь, що приноситься суспільству», втратили свою актуальність і значущість для молоді 1990-х років. У структурі цінностей сучасної української молоді переважають такі цінності як

самореалізація, економічна незалежність, ініціативність, тобто цінності модерністського типу (Сокурянська, 2004).

Також про модернізацію цінностей сучасної української молоді говорить досить високий рівень орієнтації на досягнення високого становища в суспільстві, прагнення до професійної кар'єри, тобто значущість цінностей для досягнення (Сокурянська, 2007).

Модернізація ціннісної свідомості сучасної молоді зумовлена, на думку Л. Сокуранської, динамічними змінами в політичній та економічній сферах життєдіяльності українського суспільства, які насамперед позначились на ціннісних орієнтаціях молоді – найбільш сприйнятливій до соціальних змін.

Багаторічні матеріальні проблеми, порушення духовно-психологічної рівноваги зумовили якісні зміни в ціннісних орієнтаціях українців. Ці зміни є своєрідною спробою адаптації до нових умов життя. Якщо колишня система цінностей не забезпечувала ефективного виживання, а вплинути на соціально-політичні та економічні процеси, що відбуваються, люди були не в змозі, то єдиною адекватною реакцією могло з'явитися прагнення змінити самих себе, свої уявлення про принципи і цінності сучасного життя.

Чим пояснюється така трансформація ціннісних орієнтацій українців, певні ціннісні зрушення в національній ментальності?

Безумовно, зміна ієрархії цінностей українців мала у своїй основі дію насамперед соціально-економічних чинників. Справді, чи могли життєві цінності матеріального та особистого порядку не почати буквально «душити» духовно-моральні та демократичні орієнтації в умовах, коли на першому плані понад дві третини населення країни останні кілька років мали проблему виживання і все, що з нею пов'язано.

Зрештою, на формування ціннісних орієнтацій населення певний вплив зробили й соціально-психологічні чинники: посилення

психоемоційної напруги, загострення відчуття несправедливості, усвідомлення своєї безпорадності, які виявились у психоемоційному стані ментальності українців.

Але іншим важливим фактором впливу на ціннісні зміни в національній ментальності українців є події, пов'язані з суспільно-історичним розвитком країни, з подіями на сході країни в 2014 році та повномасштабної російсько-української війни.

Якщо звернутись до результатів соціологічного дослідження цінностей, який проводиться Інститутом соціології Національної академії наук України впродовж 1991-2022 рр., то можна побачити певні тенденції в ціннісних зрушеннях в українській національній ментальності (Українське суспільство, 2022). Важливо, що дослідження ціннісної проблематики вченими Інституту соціології НАНУ проводиться постійно, і здійснено 13 репрезентативних загальнонаціональних опитувань населення країни, під час яких використовувалася однакова методологія вивчення цінностей та ціннісних орієнтацій населення України.

Згідно з результатами цих опитувань ціннісне ядро національної ментальності українців характеризується домінуванням вітальних (традиційних) цінностей, пов'язаних зі здоров'ям, сім'єю, дітьми та добробутом. Український дослідник А. Ручка визначив декілька ціннісних синдромів і назвав їх: «Безпека», «Соціальний комфорт», «Самореалізація», «Демократія» (Ручка, 2012).

Сукупність вітальних (традиційних) цінностей, пов'язаних зі здоров'ям, сім'єю, дітьми та добробутом А. Ручка назвав ціннісним синдромом «Безпека» та зазначив, що його призначення – гарантування екзистенційної безпеки особистості, людського життя, цінності міжособистісних відносин (Ручка, 2012). Цей ціннісний синдром є домінуючим в українській національній ментальності.

Ціннісні синдроми, які за даними досліджень мають для населення України другорядний характер – це ціннісний синдром «Соціальний комфорт»: цінності, які належать до таких, як «сприятливий морально-психологічний стан суспільства», «створення рівних можливостей для всіх», «соціальна рівність», «національно-культурне відродження», «участь у релігійному житті», а також ціннісний синдром «Самореалізація»: «цікава робота», «суспільне визнання», «освіта», «культурна компетентність», «індивідуальна самостійність».

Проте з 2014 року значимість демократичних, політико-громадянських цінностей, які належать до ціннісного синдрому під назвою «Демократія»: «державна незалежність країни», «створення рівних можливостей для всіх», «можливість висловлювати думки з політичних та інших питань, не боячись за особисту свободу», «критика і демократичний контроль рішень владних структур», «демократичний розвиток країни», «підприємницька ініціативність», «участь у діяльності політичних партій і громадських організацій») постійно зростає.

У ціннісній складовій національної ментальності, як свідчать дані різних соціологічних досліджень, почали відбуватися зміни, пов'язані із зростанням важливості цінностей державної незалежності, патріотизму, а також цінності, пов'язані із комунікацією, толерантністю, солідаризацією, зміцненням соціальних зв'язків. Ця тенденція має позитивний потенціал для зміцнення загального солідаризму українського соціуму.

Одним з найвідоміших досліджень цінностей у європейських країнах є Європейське соціальне дослідження (European Social Survey-ESS) – міжнародне дослідження, в якому беруть участь 24 країни Європи, зокрема й Україна. Для нас важливим є порівняльний аналіз ціннісної складової ментальності населення України з ціннісною ментальністю населення інших європейських країн.

Це дослідження цінностей проводиться з використанням методології відомого ізраїльського дослідника Ш. Шварца, яке включає 10 «латентних мотиваційних типів цінностей»:

1. Влада (Power). Соціальний статус, престиж, контроль і домінування над людьми і ресурсами.
2. Досягнення (Achievement). Особистий успіх і його демонстрація через досягнення і здібності, відповідні соціальним стандартам.
3. Гедонізм (Hedonism). Власне задоволення і чуттєве задоволення.
4. Стимуляція (Stimulation). Життя, насичене гострими відчуттями, новизною і складними завданнями.
5. Самостійність (Selfdirection). Незалежність у мисленні й прийнятті рішень, творчість, пізнання.
6. Універсалізм (Universalism). Розуміння, висока оцінка й захист благополуччя всіх людей, а також природи; толерантність.
7. Доброзичливість (Benevolence). Збереження і підвищення добробуту людей, з якими людина часто спілкується.
8. Традиція (Tradition). Повага і прийняття звичаїв та ідей, які виходять від традиційної культури й релігії, відданість їм.
9. Конформність (Conformity). Уникнення дій, схильностей і спонукань, які могли б засмутити інших людей або заподіяти їм шкоду, а також порушити соціальні вимоги і норми.
10. Безпека (Security). Безпека, гармонія і стабільність суспільства (European Social Survey).

Згідно з даними цього дослідження, ціннісна складова ментальності має певні відмінності від ціннісної ментальності інших європейців: цінності Безпеки, Традиції, Конформності і Влади виражені в Україні сильніше, а цінності Самостійності, Гедонізму, Стимуляції і Доброзичливості – навпаки, слабше.

Отже, більш високими значеннями характеризуються цінності населення України, що належать до категорії Збереження, і менш високими значеннями ті цінності, що належать до Відкритості й Змін.

Якщо проаналізувати показники досяжницьких цінностей, то для населення України надається значимість такому компоненту цих цінностей, який пов'язаний із досягненням успішності та її соціальному визнанні. Із значущості досяжницьких цінностей Україна посідає перше місце разом із такими країнами, як Австрія, Словенія, Португалія, Німеччина і Польща, а дуже низькі значення – тому компоненту, в якому йдеться про здібності, тобто не про сам успіх, а про його особистісні передумови – за цими цінностями Україна посідає останнє місце разом із такими країнами, як Чехія, Фінляндія, Естонія, Данія, Ісландія, Франція і Німеччина. Отже, населення України дуже високо цінує успіх і більш байдуже до особистих здібностей людини, які, здавалося б, можна розглядати як умову, потенціал досягнення успіху (European Social Survey).

Ці дані засвідчують, що для феномену національної ментальності українців характерні висока обережність (або навіть страх), потреба в захисті з боку сильної держави, консерватизм і страх соціального осуду. Відповідно, порівняно слабо виражені потреби в новизні, творчості, свободи й самостійності, йому не властива схильність до ризику і прагнення до веселощів і задоволень.

Разом з тим людина з цією ментальністю прагне до багатства і влади, а також до особистого успіху й соціального визнання. Також можна додати, що орієнтація на індивідуальне самоствердження знижує готовність цієї людини піклуватися навіть про тих, хто його безпосередньо оточує.

Дуже евристичним з погляду дослідження ціннісної компоненти ментальності є дослідження, яке запропоновано Р. Інглхартм. На основі

методології Р. Інлхарата були отримані три основні ціннісні класи: «владної ієрархії» (підпорядкування), «ініціативної автономії (самостійності), «ні ієрархії, ні ініціативної автономії» (проміжний клас). Згідно з цими даними, бачимо, що людей із цінностями ініціативної автономії в Україні майже немає.

В українському суспільстві людей, які б відповідали поняттю «автономний індивід» дуже мало, але саме ці люди є творцями нового суспільства, нової політичної, правової культури.

Тому на відміну від більшості країн Європи, Україна на шляху трансформації суспільства не може розраховувати на підтримку значної частини населення, переважна більшість якого орієнтована на традиційні цінності соціального підпорядкування (коли цінність людини визначається її місцем у соціальній ієрархії), а третина не визнає ні ієрархії ні автономності особистості.

На думку Є. Головахи, у кожній з домінуючих цінностей українців є складова, впливаючи на яку можна змінити пострадянську ціннісну систему, наблизивши її до європейської. Є. Головаха зазначає, що «домінуюча цінність зрівняльності містить не тільки орієнтацію на відомий принцип «все взяти і поділити», а й цінність еквівалентності соціального обміну, коли кожен отримує в суспільстві стільки, скільки заслуговує за свій соціальний внесок» (Головаха, 2014). Є. Головаха вважає, що цінності кар'єризму можна змінити на цінність професіоналізму, спираючись на яку можна розвивати прагнення до самореалізації. Якщо проаналізувати цінність ізоляціонізму, то в неї важлива та складова, яка пов'язана із засудженням агресії як механізму вирішення соціальних протиріч. На думку Є. Головахи, саме з цієї цінності, яка є дуже розповсюдженою в українському суспільстві, можна «поступово формувати толерантність у сучасному європейському сенсі цього феномену». (Головаха, 2014).

Що стосується цінності консерватизму, як складової не тільки індивідуальної, але й масової свідомості в Україні, то вона відіграє важливу роль в охороні держави та соціуму «від авантюрних геополітичних рішень, від зміни вже традиційного для пострадянської України курсу на євроінтеграцію. Але цінності консерватизму можна трансформувати в цінності традиції, які допомагають рухатися вперед» (Головаха, 2014). Згідно з думкою Є. Головахи, який вважає, що «цінність соціальної безвідповідальності як зосередженість на цінності власного виживання у ворожому середовищі треба змінювати на орієнтацію на цінність самостійності як необхідну умову прийняття цінності індивідуальної відповідальності» (Головаха, 2014).

Щодо цінності патерналізму, яка пов'язана з цінністю соціальної підтримки слабких у суспільстві, з розумінням, що вони не виживуть без людської солідарності, то її «можна трансформувати в цінність взаємодії та взаємодопомоги. У цьому розумінні в цінності патерналізму є перспективи формування цінності громадянської взаємодопомоги (Головаха, 2014).

Для аналізу особливостей національної ментальності є міжнародні дослідження цінностей, які містять відповіді респондентів різних країн світу відносно цінностей та ціннісного ставлення до суспільства та різних аспектів життя людей у суспільстві. Одним з таких досліджень є міжнародне соціологічне дослідження соціальних цінностей «Світове дослідження цінностей» (World Values Survey). Результати цього дослідження допомагають зробити певну філософську рефлексію щодо ціннісної компоненти ментальності народів різних країн світу.

Згідно з даними цього дослідження в 2020 році в ціннісній свідомості населення українського суспільства фіксуємо домінування традиційних цінностей: 86,3% визнали її для себе цінність сім'ї дуже важливою та ще 13% – швидше важливою; на другому місці за важливістю (за сумою відповідей «дуже важливо» та «швидше важливо») знаходиться найближче

соціальне оточення – друзі та знайомі (34,1% надали відповідь «дуже важливо» та 56% – «швидше важливо») (World Values Survey).

Порівняльний аналіз результатів різних країн-учасниць опитування свідчить, що цінність сім'ї в житті європейців теж найвища, здебільшого перевищує 90% і показник України схожий з показниками Нідерландів, Литви, Фінляндії, Естонії. За важливістю друзів та знайомих Україна має схожі показники із Литвою та Естонією.

Однією із важливих цінностей як українців, так і європейців є цінність толерантності. За роки незалежності в сучасному українському суспільстві відбулись потужні зміни у формуванні культури толерантного сприйняття «іншого», хоча рівень нетолерантності досі є відносно високим. Як свідчать дані дослідження, за останні десятиріччя суттєво збільшилась частка українців, які готові сприймати як сусідів людей, які вживають наркотики, алкоголь, гомосексуалів, хворих на ВІЛ.

Однією із найважливіших цінностей для українців є цінність свободи, яка виступає в ролі високої моральної цінності, честі та гідності людини. Тому ця висока цінність, яка потрібна українському народу, мотивує їх у національно-визвольній боротьбі в різні етапи української історії.

Архетип свободи в українській ментальності мав онтологічні підстави в козацьких структурах, у досвіді місцевого самоврядування, у військовій практиці, та має досі онтологічні підстави в практиках політичного та економічного життя сучасного українського суспільства.

За даними дослідження WVS у 2020 році українці вважали свободу більшою цінністю навіть за безпеку та рівність: 70% погодилися, що свобода важливіша цінність, а 31% відповіли, що свобода важливіша за безпеку. Показники усвідомлення важливості цінності свободи серед українців має схожі показники значущості цінності свободи в населення Європи (World Values Survey).

Незважаючи на колізії української демократизації, цінність демократії для населення України залишається незмінно високою. Згідно з результатами дослідження, демократичну політичну систему як найкращу для України зазначили 66,9% респондентів. Серед респондентів європейських країн важливість життя в державі з демократичною політичною системою ще вище, ніж для українців: у Польщі – 82,6%, в Австрії – 94,6%, у Німеччині – 95,5% та ін. (World Values Survey).

Дослідженню цінності прав людини та оцінки поваги до прав людини українцями та представниками інших європейських країн приділяється особлива увага в різних дослідженнях, зокрема й у «Світовому дослідженні цінностей». Порівняно з населенням окремих країн ЄС українці в оцінці важливості прав людини мають думку, схожу з греками – у Греції 47,8% опитаних вважають, що права людини в їхній країні поважаються, а 49,8% – що не поважаються. У Німеччині упевненість, що в країні поважаються права людини, найвища (91,4%), а в Румунії – найнижча (29,9%).

Отже, аналіз результатів Міжнародного дослідження World Values Survey 2015-2020 років дає змогу зазначити, що населення України має схожу ціннісну компоненту ментальності з ціннісною ментальністю жителів Європи, зокрема високу цінність та усвідомлення важливості свободи та демократії.

На ціннісні зрушення української національної ментальності серйозний вплив мали події в країні з 2014 року, і особливо повномасштабна війна з 24 лютого 2022 року. У межах дослідження Соціологічної групи «Рейтинг» загальнонаціонального опитування в умовах війни різноманітних маркерів патріотизму населення України, окремо досліджувалась динаміка змін цінностей українського суспільства за методикою Шварца (Schwartz, 1992).

Згідно з даними, якби сьогодні стояв вибір підтримати проголошення Незалежності України, то абсолютна більшість (86% однозначно і 11% швидше) зробили б це. Порівняно з минулим роком цей показник зріс з 80 до 97%, порівняно з 2012 роком – з 62 до 97%. Під час дослідження респонденти мали змогу назвати три слова (відкрите питання), якою вони бачать майбутню Україну. Згідно з даними дослідження, «першим словом найчастіше була «вільна». Також серед перших слів часто звучали «сильна», «квітуча», «процвітаюча», «мирна», «щаслива». Другою ознакою для характеристики майбутнього України опитані найчастіше вживали «незалежна». Третьою ознакою – «багата». Також використовували такі характеристики як «європейська», «розвинута», «єдина» (Соціологічна група «Рейтинг»). Водночас, як зазначають дослідники соціологічної групи «Рейтинг» «молодь частіше від інших вікових категорій бачить майбутню Україну як вільну, незалежну і сильну, середній вік – мирну, процвітаючу та успішну, а старші – багату, квітучу і щасливу» (Соціологічна група «Рейтинг»). Треба звернути увагу на те, що «за статтю теж є різниці: чоловіки частіше бачать майбутню Україну вільною, незалежною, сильною, прогресивною, демократичною, європейською без корупції. Тоді як жінки – багатою, квітучою, мирною, щасливою та непереможною» (Соціологічна група «Рейтинг»).

Як зазначають дослідники, ціннісна шкала українців в умовах війни зазнала незначних змін. Спостерігається динаміка в бік цінностей самовизначення та відкритості до змін. Традиційно домінують універсалізм та доброта. На високому рівні залишилися конформність і на противагу їй самостійність. Також значущими є цінності безпеки і традиційності. Найменше, як і минулого року, українці цінують багатство. За рік дещо зросли значення цінності традиційності, гедонізму, стимуляції та особливо самостійності.

Традиційно цінності самостійності, багатства та гедонізму притаманні більше молоді. На противагу їм у середній та особливо у старшій вікових групах більш схильні до консервативних цінностей (традиційності та конформізму). Як зазначається дослідниками Соціологічної групи «Рейтинг», «такі цінності як самостійність, універсалізм, доброта, безпека та досягнення притаманні представникам усіх вікових категорій. Якщо для чоловіків значно вищими є цінності стимуляції, досягнення та багатства (влади), то для жінок – безпеки, традиційності, конформізму, універсалізму і доброти» (Соціологічна група «Рейтинг»).

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ III

На формування змістовних рис національної ментальності впливають різні чинники, умови, які історико-генетично визначають їх певні модифікації. Серед сукупності різноманіття умов, фактів, обставин, що впливають на певну модифікацію змістовних рис національної ментальності, можна виділити такі фактори, як:

- геополітичні (складне геополітичне становище України, пов'язане із перебуванням у центрі постійної боротьби різних державно-політичних сил);
- суспільно-політичні (запорізьке козацтво як зразок демократичного суспільства, тривале панування автократичних, тоталітарних режимів);
- історично-суспільні (постійне прагнення звільнитися від деспотизму);
- етнічні (поліетнічність соціальної структури українського суспільства), які сприяли становленню суттєвих рис української національної ментальності.

Серед ключових взаємопов'язаних особливостей української ментальності, які безпосередньо відтворюються в архетипах та національній пам'яті, зазначені такі:

- інтроверсивність у світосприйнятті та національному характері;
- кордоцентричність, переважання емоційно-чуттєвого над інтелектуально-волевим;
- індивідуалізм;
- соціальний егалітаризм (прагнення до соціальної рівності);
- меншовартість як певний тип самооцінки.

Зазначено, що однією з домінуючих рис української ментальності є індивідуалізм. Думку про індивідуалізм як одну з домінуючих рис характеру та ментальності українців зазначали такі мислителі й діячі, як М. Грушевський («Хто такі українці і чого вони хочуть?»), В. Янів («Релігійність у житті українського народу»), М. Костомаров («Две русские народности»), І. Мірчук («Світогляд українського народу. Спроба характеристики») та ін.

Український індивідуалізм у дослідників отримав різну інтерпретацію: «безмежний» (І. Мірчук), «самоізолювався» (Д. Чижевський), «анархічний» (В. Липинський). Зазначено, що український індивідуалізм сформувався історично в межах малих груп (наприклад, у сім'ї), а не у великих спільнотах, тому характеризується швидше обмеженістю комунікації, її замкнутістю на найближчому оточенні. Отже, варто говорити не про абсолютний індивідуалізм, а імовірно, про обмежений побутовою сферою індивідуалізм українства.

Зазначено, що український індивідуалізм відрізняється від західноєвропейського, тому що він формувалася на інших світоглядних, суспільних, природних та інших основах, що має яскраве втілення в соціально-економічних, соціально-політичних та соціокультурних процесах, коли громадяни реалізують й обстоюють свої права та інтереси.

Такого типу індивідуалізм називається ціннісно-нормативний, оскільки він передбачає індивідуалізацію через соціальну спільність і є продуктом національної культури.

На відміну від деяких своїх сусідів – індивідуалістів-екстравертів, українці мають інтровертивний тип ментальності. Це означає, що розвиток українського індивідуалізму пішов шляхом прямо протилежним європейському, а саме: він має інтровертивний характер і спрямований на відособлення індивіда від інших людей і від суспільства.

Зазначено, що суспільні перетворення, які відбуваються в сучасному українському суспільстві протягом незалежності країни, сприяли посиленню цінності індивідуалізму в українській національній ментальності. Різні соціологічні дослідження, які були проведені українськими соціологами, свідчать про зростання тенденції індивідуалізації цінностей, ослаблення патерналістських установок, зростання орієнтацій на особисті сили, раціоналізації поведінки. Результатом цих тенденцій є посилення значущості індивідуальної відповідальності і самостійності, яка поступово розмиває ще досить сильні патерналістські цінності та уявлення населення України.

Також українська історія яскраво свідчить, що індивідуалізм зовсім не є перешкодою для самоорганізації та ефективної державотворчої діяльності українців. Численні козацькі повстання, революції, протестні акції довели здатність українського соціуму чинити опір свавілля влади (навіть ним самим же обраної), а регулярні акти зовнішньої агресії (зокрема, і сучасна російсько-українська війна) продемонстрували високий рівень соціальної згуртованості та соціальної солідарності українського народу та готовності колективної протидії агресору.

Висвітлено таку сутнісну ознаку української ментальності, як емоційно-чуттєве світосприйняття. Зазначено, що емоційність українців спрямована на внутрішній світ. Перевага емоційно-чуттєвого начала над

раціональним у структурі провідних ознак української ментальності відображається в усіх сферах духовного життя українського суспільства, яке накладає відбиток не лише на культурно-побутову, а й суспільно-політичну сферу. На нашу думку, превалювання почуттів над розумом властиве не лише українцям, а всім слов'янським народам. Це перевага національної ментальності та національного характеру слов'ян, а не його недолік.

Еволюційні трансформації української ментальності в сучасному українському суспільстві відображають складні зміни в способах мислення, цінностях, стереотипах та поведінці українців, які відбуваються під впливом глобалізаційних процесів, інформаційно-комунікативного розвитку соціуму та соціально-політичних перетворень. Цей процес не є статичним, він продовжується та змінюється відповідно до сучасних тенденцій та викликів.

По-перше, глобалізація та мережа «Інтернет» сприяють швидкому обміну інформацією, культурними цінностями та ідеями між країнами, що впливає на українську національну ментальність.

По-друге, соціально-політичні та соціально-економічні трансформації в українському соціумі також впливають на національну ментальність українців. Революція Гідності в 2014 році та подальша війна на сході України мали величезний вплив на національну самосвідомість, ціннісні зрушення в українській національній ментальності.

По-третє, розвиток громадянського суспільства та активізація громадських організацій, ініціатив та медіа сприяють поширенню нових ідей та поглядів, що формують новий «ментальний ландшафт» сучасної України. Особливо важливою є роль освіти та медіа у формуванні культурного образу суспільства. Освітні програми мають спрямовуватись на підтримку ментальної самобутності, критичного мислення та розвитку

культурної грамотності. Медіа ж мають підтримувати об'єктивність та різноманіття культурних продуктів.

В умовах соціально-політичних, економічних та духовно-культурних трансформацій, що відбуваються з різною інтенсивністю та мають відповідні наслідки для сучасного українського суспільства, змінюється і українська національна ментальність, в яких виявляється «душа народу», загально визнані цінності, особливості світобачення, культурні ідеали та устремління.

Поступово сучасна українська національна ментальність звільняється від таких рис «радянськості», як «пасивність особи – відсутність волі до поліпшення життя власними силами, що доповнюється формальною активністю; комплекс меншовартості – відчуття власної неспроможності через некомпетентність та непрофесіоналізм, зворотним боком чого є невмотивована амбіційність і хамство; патерналізм – очікування від влади розв'язання власних проблем; безпорадність, сподівання на розв'язання проблем ззовні, на чийсь гуманітарну допомогу, примирення з негативними явищами, терплячість, прагнення уникнути особистої відповідальності за стан громадських справ».

На еволюційні трансформації української ментальності вплинули суспільно-політичні перетворення в українському суспільстві, яке проходило шлях еволюції від радянського авторитарного соціуму до демократичної країни. Але зміни в культурній сфері, у національній ментальності відбуваються значно повільніше, ніж трансформації в політичній та економічній сфері суспільства. Тому в національній українській ментальності перших років незалежності країни спостерігалась ціннісна амбівалентність, збереження радянських цінностей і установок у свідомості населення.

Наукове осмислення особливостей трансформації національної ментальності може впливати на політичні рішення та формування

державної політики. Урахування ментальних особливостей українців допомагає створити ефективніші та сприйнятніші для суспільства програми розвитку.

Застосування філософського підходу до дослідження трансформації української ментальності дає можливість зрозуміти глибинні зміни у світогляді та цінностях українського народу.

ВИСНОВКИ

Підбиваючи підсумки дисертаційної роботи виділимо загальні науково-теоретичні результати, у яких узагальнені основні сутнісні характеристики української ментальності та її еволюційних трансформацій у сучасному суспільстві в контексті нових історичних процесів.

1. На основі комплексного філософського аналізу проблеми обґрунтовано, що національна ментальність – це сукупність історично сформованих установок і рис характеру народу, цінностей, стереотипів і архетипів, які мають специфіку поведінкового прояву. Запропоновано визначення поняття «українська ментальність», під яким розуміється соціокультурний феномен, у якому життєві сенси (цінності) народу становлять моделюючу специфічну домінанту його світовідчуття, світосприйняття, світорозуміння та взаємодію зі світом.

Зазначено, що поняття «українська ментальність» відображає сукупність психологічних, культурних, соціальних та історичних рис, які характеризують специфіку способу мислення, почуттів, цінностей, поведінки та сприйняття світу українського народу. Це поняття охоплює особливості світосприйняття та світовідношення українців, їх систему

цінностей, переконань та традицій. Підкреслюється, що феномен національної ментальності відображає певний ціннісно-духовний стан народу, який складається в результаті історично тривалого і досить стійкого впливу різних чинників і обставин (природно-географічних, суспільних, геополітичних, соціально-економічних, етнічних, релігійних, культурних тощо). Але суспільні, соціокультурні перетворення впливають на закладені в структурі національної ментальності базові уявлення, ціннісні пріоритети, однак архетипи, традиції практично залишаються незмінними.

2. Доведено, що архітектоніка національної ментальності містить багато різноманітних елементів і пластів. Запропоновано розглядати п'ятикомпонентну структуру національної ментальності, яка може бути представлена в такому вигляді:

- Архетипічний рівень – система архетипів, а також система цінностей, значень, які протягом історії набули архетипічного статусу;
- Соціально-історичний, пов'язаний з національною пам'яттю, історією культури народу;
- Когнітивний – образ світу і способи мислення колективного суб'єкта;
- Ціннісно-нормативний рівень – система цінностей, ціннісних орієнтацій, ідеалів, значень, норм;
- Емоційний рівень – соціально-психологічні почуття, вираження емоцій, емпатійність та ін.

При цьому зазначено, що кожен з цих компонентів має несвідомий і свідомий рівні, і характеризується стійкими і нестійкими структурними станами.

3. Експліковано деякі шляхи модифікації ментальності. Серед ключових елементів і пластів в архітектоніці національної ментальності виділені дві групи компонентів, які впливають на формування та розвиток

сутнісних ознак національної ментальності: статичні та динамічні структури. Статичні, відносно стійкі структури національної ментальності – це компоненти, які дають змогу зберігати унікальність, стійкість та особливості національної ментальності, її відмінності від іншої національної ментальності інших народів. Динамічні компоненти та структури національної ментальності дають змогу ментальності еволюційно трансформуватися, змінюватися зі зміною історичних та суспільних процесів. Їх виділення, навіть у такому схематичному вигляді, допомагає глибшому філософському осмисленню формування та розвитку національної ментальності. Зазначено, що з погляду виділених статичних та динамічних структур архітекτονіки національної ментальності, універсальне значення в структурі національної ментальності мають, принаймні, такі компоненти, які визначають сутнісну природу та унікальний характер національної ментальності – це архетипічний компонент, соціально-історичний компонент, пов'язаний із національною пам'яттю. Атрибутивними компонентами, які дають змогу ментальності одночасно зберігати свою унікальність та еволюційно трансформуватися, можуть бути, принаймні, такі компоненти, як когнітивний, ціннісно-нормативний, емоційний.

4. Обґрунтовано, що ментальність має глибинні підсвідомі пласти, які постійно проявляють себе в погляді архетипів, які позначаються на поведінці людей, впливають на миросприйняття, надають специфічні риси інтерпретації людиною навколишнього світу. Проаналізовані такі архетипи української ментальності, як «Природа», «Дім», «Слово», «Воїн». Зазначено, що формування та розвиток цих архетипів пов'язано з етногенезом давньої культури українського народу, історичним розвитком української державності, освіти та культури.

5. Здійснено аналіз таких основних факторів, що впливають на формування національної ментальності, як:

- геополітичні (складне геополітичне становище України пов'язане із перебуванням у центрі постійної боротьби різних державно-політичних сил);
- суспільно-політичні (запорізьке козацтво як зразок демократичного суспільства, тривале панування автократичних, тоталітарних режимів);
- історично-суспільні (постійне прагнення звільнитися від деспотизму);
- етнічні (поліетнічність соціальної структури українського суспільства), які сприяли становленню суттєвих рис української національної ментальності.

6. Висвітлено такі ключові взаємопов'язані особливості української національної ментальності, які безпосередньо відтворюються в архетипах та національній пам'яті: інтроверсивність у світосприйнятті та національному характері; кордоцентричність, переважання емоційно-чуттєвого над інтелектуально-волевим; індивідуалізм; соціальний егалітаризм (прагнення до соціальної рівності); меншовартість як певний тип самооцінки.

7. В умовах соціально-політичних, економічних та духовно-культурних трансформацій, що відбуваються з різною інтенсивністю та мають відповідні наслідки для сучасного українського суспільства, змінюється і українська ментальність, загальновизнані цінності, особливості світобачення, культурні ідеали та устремління. Проаналізовано особливості еволюційних трансформацій української ментальності в сучасному українському суспільстві, які відображають складні зміни в способах мислення, цінностях, стереотипах та поведінці українців під впливом глобалізаційних процесів, інформаційного суспільства та нових історичних процесів, пов'язаних, зокрема, з російсько-українською війною. Цей процес не є статичним, він

продовжується та змінюється відповідно до сучасних тенденцій та викликів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акуленко, Л. & Шуренкова, А. *Світове дослідження цінностей 2020 в Україні*. Київ : Український центр європейської політики. Відновлено з : https://ucerp.org.ua/wp-content/uploads/2020/11/WVS_UA_2020_report_WEB.pdf
2. Аляєв, Г. Є. (2009). Особистість у відносинах «Я-Ти» і «Я-Ми». С. Франк і філософія діалогу. *Філософські обрії*, 22, 3–19.
3. Антонович, В. Б. (2017). Три національні типи народні. *Український історичний журнал*, 3, 171–190.
4. Арістотель (2002). *Нікомахова етика*. Київ : Аквілон-Плюс.
5. Артющенко, О. М. (2014). Аналіз поняття ментальності у науковому та філософському дискурсах. *Гілея*, 2, 191–195.
6. Астаф'єв, А. О. (2014). Глобальна культура та соціальний порядок у концепції «сплощення світу» Т. Фридмана. *Філософська думка*, 6, 82–91.
7. Атаманюк, З. М. (2020). *Свобода як фактор соціокультурних трансформацій сучасного українського суспільства : монографія*. Одеса : Видавничий дім «Гельветика».

8. Атаманюк, З. М. (2022). Свобода як основа людини та її зв'язок з феноменом духовності. *Перспективи*, 3, 30–36.
9. Бартоліні, М. Г. (2017). *Пізнай самого себе. Неоплатонічні джерела в творчості Г. С. Сковороди*. Київ : Академперіодика.
10. Баумейстер, А. О. (1999). Благо як онтологічна категорія. *Philosophia prīta : метафізичні питання*, 2, 59–77.
11. Баумейстер, А. О. (2000). Онтологія та аналітика чистого розсудку. *Магістеріум*, 3, 27–37.
12. Бичко, Б. І. (2000). Ментальні особливості національної самосвідомості. *Філософські обрії*, 3, 104–113.
13. Біляцький, С. (2006). Під ковдрою демократії. Соціально-економічні аспекти нової епохи в контексті українського шляху оновлення і розвитку. *Наука і суспільство*, 3–4, 5–14.
14. Бондаренко, О. В. (2009). Українська національна ментальність як політична цінність. *Гуманітарний вісник ЗДІА*, Вип. 36, 57–67.
15. Бондаренко, О. В. (2009). Українська національна ментальність як політична цінність. *Гуманітарний вісник ЗДІА*, Вип. 36, 57–67.
16. Борінштейн, Є. Р. (2006). *Особливості соціокультурної трансформації сучасного українського суспільства : монографія*. Одеса : Астропринт.
17. Борінштейн, Є. Р. (2023). Соціальні відхилення Homo Sapiens : контекстуальне поле національного менталітету. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*, 3, 27–34.
18. Бродецька, Ю. Ю. (2017). *Феномен цілісності суспільства : монографія*. Дніпро : Акцент.
19. Бродецька, Ю. Ю. (2022). Гносеологічна спадщина філософії Григорія Сковороди. *Українознавчий альманах*, 31, 12–18.
20. Булатецька, Л. (2008). Ідентичність та відмінність (до проблеми лінгвістичної теорії). *Ідентичність і пам'ять у пострадянській*

Україні : тези 11-ї щорічної Фулбрайтівської конференції (31 жовт.– 1 листоп.). (с. 61–62). Київ : Дух і літера.

21. Буняк, Н. А. (2017). Емоції і почуття – спільне і відмінне. *Загальна психологія : лекції.* (Ч. 2. С. 18–20). Тернопіль : ТНТУ ім. І. Пулюя.

22. Верб, Г. М. (2007). *Ключ до християнської філософії Г. С. Сковороди «Сковорода і Біблія».* Путівник : монографія. Тернопіль : Астон.

23. Возняк, С. С. (2009). Проблема ідеального й матеріального, душі та душевного в контексті категоріального відношення “матерія – форма”. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*, 28, 7–11.

24. Ворожбит, О. (2022). *Клеменс Седмак : «Мир – це не просто відсутність війни та насильства. Це й справедливість».* Відновлено з : <https://tyzhden.ua/klemens-sedmak-myr-tse-ne-prosto-vidsutnist-vijny-ta-nasylstva-tse-j-spravedlyvist/>

25. Ворона, В. (2020). *Соціологічні нариси політеконома.* Київ: Інститут соціології НАН України.

26. Ганс Йоас, Клаус Вігандт (Ред.). (2014). *Культурні цінності Європи.* Київ : Дух і літера.

27. Гелд, Д. (2005). *Демократія та глобальний устрій.* Київ : Port-Royal.

28. Гелд, Д., Мак-Грю, Е. (2004). *Глобалізація/антиглобалізація.* Київ : К.І.С.

29. Гетало, Г. Є. *Онтологія ментальності : філософсько-культурологічний аналіз.* (Автореф. дис. канд. філос. наук). Харків. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.

30. Гіденс Е. (2004). *Нестримний світ : Як глобалізація перетворює наше життя.* Київ : Альтерпрес.

31. Гнасевич, Н. І., Гнасевич, В. В. (2011). Паучок формовияви української ментальності в контексті становлення правової держави. *Психологія і суспільство*, 3, 14–21.
32. Гнатенко, П. І. (1997). *Український національний характер*. Київ : ДОК-К.
33. Головаха, Є. І. (2014). Ціннісні засади і бар'єри модернізації українського суспільства. *Ціннісна складова модернізаційних процесів у сучасному соціумі України*. (с. 83–96). Київ : Інститут економіки та прогнозування НАН України.
34. Головаха, Є. І., Паніна, Н. В. (2001). Пострадянська деінституціоналізація та становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві. *Соціологія : теорія, методи, маркетинг*, 4, 5–22.
35. Головаха, Є. & Дембіцький, С. (2022). *Українське суспільство : моніторинг соціальних змін*. Київ : Інститут соціології НАН України.
36. Головаха, Є. & Дембіцький, С. (2023). *Українське суспільство в умовах війни*. Київ : Інститут соціології НАН України.
37. Голубович, І. В. (2023). Чи можлива сьогодні агапічна соціальність: контури агапелогічного підходу. *Перспективи*, 1, 27–34.
38. Горєцький, П. Й. (Ред.). (1977). *Академічний тлумачний словник (1970-1980)*. (Т. 8, с. 436–437). Київ : Наукова думка. Відновлено з : <http://sum.in.ua/s/radistj>
39. Гоян, І. М., Будз, В. П. (2020). Концепт «серця» в поглядах П. Юркевича у контексті холізму. *Молодий вчений*, 6 (82), 284–287.
40. Грица, С. Й. (1992). Міграції фольклору. *Фольклор українців поза межами України : зб. наук. статей*. Київ : Наукова думка.
41. Грушевський, М. С. (1991). *Хто такі українці і чого вони хочуть*. Київ : Знання.

42. Гюльхан, Ю. (2021). Глобалізація і трансформація ідентичностей та ментальностей. *Світова самоізоляція як можливість переосмислення : матеріали VI науково-методичного міжнародного Круглого столу (8 червн., Одеса–Бенгбу)*. (с. 133–136). Одеса ; Бенгбу : Південноукраїнський національний університет імені К. Д. Ушинського.
43. Гюльхан, Ю. Б. (2021). Глобалізація і трансформація ідентичностей та ментальностей. *Світова самоізоляція як можливість переосмислення: матеріали VI науково-методичного міжнародного Круглого столу (8 черв.; Одеса)*. (с. 133–135). Одеса : Одеський національний університет «Одеська політехніка».
44. Гюльхан, Ю. Б. (2021). Ментальність як ресурс трансформації сучасного суспільства. *Концепти соціокультурної трансформації сучасного суспільства : матеріали IV Міжнародної конференції здобувачів вищої освіти і молодих вчених (21–22 трав.; Одеса)*. (с. 38–40). Одеса : Південноукраїнський національний університет імені К. Д. Ушинського.
45. Гюльхан, Ю. Б. (2022). Національна ментальність як форма самоідентифікації народу. *Південноукраїнські наукові студії : матеріали Всеукраїнської наукової конференції студентів та молодих вчених (15 груд.; Одеса)*. (с. 106–107). Одеса : Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського.
46. Гюльхан, Ю. Б. (2022). Прояви свободи в національній ментальності українського народу. *Перспективи : соціально-політичний журнал*, 2, 26–31.
47. Гюльхан, Ю. Б. (2022). Цінність свободи в українській ментальності. *Матеріали VI Міжнародної наукової конференції студентів, молодих вчених та науковців «Методологія та технологія сучасного філософського пізнання»*. (20–21 трав.; Одеса). (с. 62–64). Одеса :

Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського.

48. Гюльхан, Ю. Б. (2023). Аксіологічні основи розвитку української національної ментальності. *Наука, освіта і технології: тенденції, виклики, перспективи: міжнародна науково-практична конференція* (7 верес.; Орхус). (с. 16–21). Орхус, Данія.

49. Гюльхан, Ю. Б. (2023). Обриси формування української національної ментальності. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*. 2023, 3, 43–52.

50. Гюльхан, Ю. Б., Лісеєнко, О. В. (2021). Національна ментальність як філософське поняття і соціокультурне явище. *Наукове пізнання: методологія та технологія*, 2, 41–46.

51. Гюльхан, Ю. Б., Лісеєнко, О. В. (2022). Архетипи української ментальності з погляду онтології. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*, 4, 53–59.

52. Данилюк, І. В. (2017). Менталітет як провідна етнопсихологічна характеристика. *Вісник Одеського національного університету*, Т. 22. Вип. 1, 68–78.

53. Депенчук, Л. В. (1995). *Богдан Кістяківський*. Київ : Основи.

54. Дзьобань, О. П. (2016). До питання про сутність суспільного ідеалу. *Гілея*, 8, 155–160.

55. Длігач, А. О. (2022). *Суперсили і проявлені суспільні цінності українців. Українська правда*. Відновлено з : <https://www.pravda.com.ua/columns/2022/04/16/7340093/>

56. Длігач, А. О. *Суперсили і проявлені суспільні цінності українців*. Відновлено з : <https://www.pravda.com.ua/columns/2022/04/16/7340093/>

57. Додонов, Р. О. (1999). *Соціально-філософський аналіз процесу формування та функціонування етноментальності*. (Автореф. дис. док. філос. наук). Ін-т філос. НАН України. Київ.

58. Донченко, О. І. (1994). Концепція соціетальної психіки суспільства. *Філософська і соціологічна думка*, 3–4, 36–73.
59. Донченко, О. І., Романенко, Ю. (2001). *Архетипи соціального життя і політика Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення*. (с. 5–6). Київ : Либідь.
60. Загородній, М. І. *Які життєві цінності важливі для українців? Опитування*. Відновлено 3 : <https://life.pravda.com.ua/society/2022/08/24/250154/>
61. Залужна, А. Є. (2012). *Морально-естетичні засади життєвого світу людини : монографія*. Рівне : НУВГП.
62. Залужна, А. Є. (2012). Проблема цінностей у неklasичних моделях аксіології. *Людина і світ : способи та аспекти взаємовпливів : тези доп. міжн. наук. конференції «XXIV Читання, присвячені пам'яті засновника Львівсько-Варшавської філософської школи К. Твардовського»* (10–11 лют.). (с. 139–141). Львів : Ліга–Прес.
63. Залужна, А. Є. (2012). Проблема цінностей у неklasичних моделях аксіології. *Людина і світ : способи та аспекти взаємовпливів : тези доп. міжн. наук. конференції «XXIV Читання, присвячені пам'яті засновника Львівсько-Варшавської філософської школи К. Твардовського»* (10–11 лют.). (с. 139–141). Львів : Ліга–Прес.
64. Йосипенко, С. Л. (2012). Філософія та національна ідентичність. *Гуманітарні студії : зб. наук. праць*. Вип. 12, 61–69.
65. Кавалеров, А. А. (2001). *Цінність у соціокультурній трансформації : монографія*. Одеса : Астропринт.
66. Кизима, В. (1993). Незалежність від» чи «незалежність для»? Маргінальна сутність ментальності України. *Віче*, 9, 114–126.
67. *Київський міжнародний інститут соціології : соціологічні та маркетингові дослідження*. Відновлено 3 : <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1281&page=1>

68. Кістяківський, Б. О. (2021). *Велика українська енциклопедія*.

Відновлено з :

https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8F%D0%BA%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%91%D0%BE%D0%B3%D0%B4%D0%B0%D0%BD_%D0%9E%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87

69. Ковальська-Павелко, І. М. (2017). Історична пам'ять як ментальний простір. *Вісник Національного університету юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*, 2 (33), 331–334.

70. Ковальська-Павелко, І. М. (2019). Ментальне підґрунтя історичної пам'яті українського народу : політичний аспект. *Проблеми політичної історії України*. Вип. 14, 231–245.

71. Козлова, О. М. (2014). Вплив ментальності на формування політичної культури українства. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. (с. 327–332). Київ, Спец. вип. : Політика і духовність в умовах глобальних викликів.

72. Кондуфор, Ю. Ю. (Ред.). (1990). *Українська народність : нариси соціально-економічної і етнополітичної історії*. Київ : Наукова думка.

73. Костомаров, М. І. (1991). *Дві руські народності*. Київ; Харків : Майдан.

74. Кошарний, С. О. (2005). *Феноменологічна концепція філософії Е. Гуссерля : критичний аналіз*. Київ : Український центр духовної культури.

75. Кривошеїн, В. В. (2004). *Системологія політичного світосприйняття: структурно-компонентний аспект*. Дніпропетровськ : Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара.

76. Кудряченко, А. І., Метельова, Т. О. (2014). *Сучасні європейські культурно-історичні цінності в контексті викликів глобалізації: монографія*. Київ : Інститут всесвітньої історії НАН України.
77. Кульчицький, О. Ю. (1995). Риси характерології українського народу. *Енциклопедія українознавства. Загальна частина*. (с. 708–718). Київ : Генеза.
78. Кучук, Г. А. (2016). Аксіологічний підхід до дослідження правових явищ. *Підприємництво, господарство і право*, 116–120.
79. Лазарєва, А. О. (2015). Національні передумови становлення державної влади в українському суспільстві. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*. №3(65). С. 78–84.
80. Лебон, Г. (2020). *Психологія народів та мас : дослідження психології великих соціальних груп*. Київ : Андронум.
81. Лемкін, Р. (2009). *Радянський геноцид в Україні : стаття 28 мовами*. Київ : Майстерня книги.
82. Липа, Ю. І. (1953). Національний характер українців. *Призначення України*. Нью-Йорк : Говерля. Відновлено з : http://evolv.ho.ua/Ukraine_History_and_Culture/Ukraine_Kultura/Lozko/1.5%20natsionalniy_harakter_ukrayintsiv.html
83. Липинський, В. К. (1995). *Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму*. (Т. 6, кн. 1, с. 15–16). Київ : Інститут східноєвропейських досліджень НАН.
84. Лісеєнко, О. В. (2019). Аксіологічні засади дослідження національної ментальності. *Перспективи*, 4, 76–82.
85. Лісеєнко, О. В. (2022). Українська національна ментальність : ціннісні зрушення в умовах сучасності. *Перспективи*, 2, 140–145.
86. Лісеєнко, О. В., Міхальова, Ю. О. (2021). Правова ментальність у структурі правової культури особистості. *Перспективи*, 2, 70–75.

87. Лісеєнко, О. В., Соколова, О. В. (2021). Міфогенні чинники формування смислового простору культури та суспільства. *Перспективи*, 3, 26–33.
88. Лозко, Г. С. (1996). Етнічні складники українського характеру (за Ю. Липою). *Мала енциклопедія етнодержавництва*. (с. 57–58). Київ : Генеза; Довіра.
89. Макаренко, Е. М. (2000). *Ментальність і формування політичної культури нації : соціально-філософський аналіз*. (Автореф. дис. ... канд. філос. наук). Київський університет імені Т. Г. Шевченка. Київ.
90. Макінтайр, Елсдеа (2001). За чеснотою. *Дух і літера : культурологічний часопис*, 7–8, 92–110.
91. Малахов, В., Сімороз, О. В, Дмитренко, С. Ф, Зайченко, Є. О. (2019). Етика в дослідницьких практиках 60-80-х рр. *Філософська думка*, 4, 1–128.
92. Малахов В. В. (2019). Діалогічне спілкування та його роль у досягненні суспільного примирення й порозуміння. *Україна модерна*, 26, 118–140.
93. Малахов, В. А. (2008). *Право бути собою*. Київ : Дух і літера.
94. Малахов В. (2010). Людина в боротьбі за буття. *Філософська думка*, 2, 157–161.
95. Міхальова, Ю. О. (2023). Філософське осмислення правової культури особистості: евристичний потенціал агапелогічного підходу. *Перспективи*, 1, 17–21.
96. Міхальова, Ю. О. (2023). Розвиток правової культури особистості в соціокультурному просторі сучасного суспільства. *Перспективи*, 3, 58–64.
97. Міхальова, Ю. О., Лісеєнко, О. В. (2021). Правова ментальність у структурі правової культури особистості. *Перспективи*, 2, 70–75.
98. Медведева, Н. В. (2014). *Теорія архетипів К. Г. Юнга та дослідження творчого сприймання. Symbolic and archetypal in culture*

and social relations symbolic and archetypic in culture and social relations : materials of the IV international scientist aerals of the IV international scientific conference on (March 5–6). Відновлено з : <https://lib.iitta.gov.ua/7567/1/K-03.05.14-Medvedeva%20N.V.%D0%AE%D0%BD%D0%B3.pdf>

<https://lib.iitta.gov.ua/7567/1/K-03.05.14-Medvedeva%20N.V.%D0%AE%D0%BD%D0%B3.pdf>

99. Мірчук, І. (1994). Світогляд українського народу. Спроба характеристики. *Гене́за*, 2, 87–96.

100. Москаленко, В. В. (2011). Феномен етноменталітету : психологічний аналіз. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*, 985, Вип. 48, 78–81.

101. Нагорна, Л. П. (2010). Історичний процес та історична пам'ять : влада стереотипів. *Історичний журнал*, 1–3, 3–13.

102. Ніколаєнко, І. І. (2017). Теорія ментальності й дослідження римського права. *Філософські та методологічні проблеми права*, 1 (13), 21–27.

103. Огорокова, В. В. (2019). Основні засади ігрового моделювання образу нової соціальної реальності в суспільстві постмодерну. *Гілея*, Вип. 141 (2). Ч. 2, 100–103. (Філософські науки).

104. Осипов, А. О. (2008). *Онтологія духовності : монографія* (кн. 1–2). (Кн. 2, с. 219–230). Миколаїв : МДГУ імені Петра Могили.

106. Павлюк, С. І. (1993). Хто він, зарубіжний українець? *Віче*, 4, 109–116.

Підлісний, М. М., Шубін, В. І. (2017). *Філософія цінностей : історія та сучасність* : монографія. Дніпро : Ліра ЛТД.

105. Петінова, О. Б. (2004). Ментальність як соціокультурний феномен у контексті соціально-філософського аналізу. *Культура народів Причорномор'я*, 48, Т. 1, 138–143.

106. Підлісний, М. М., Шубін, В. І. (2015). *Цінності та буття особистості* : монографія. Дніпропетровськ : ДДФА.

107. Підлісний, М. М., Шубін, В. І. (2017). *Філософія цінностей : історія та сучасність : монографія*. Дніпро.
108. Поліщук, І. О. (2013). Історична політична ментальність українства: проекція у сучасність. *Studia politologica Ucraino-Polona*, Вип. 3, 333–338.
109. Поплавська, Т. М. (2000). Менталітет та світогляд – форми життєвої орієнтації особистості. *Наукове пізнання : методологія та технологія*, 1–2, 90–95.
110. Поплавська, Т. М., Голінська, Л. О. (2022). Проблема саморозвитку людини в сучасній акмеології. *Перспективи*, 1, 23–30.
111. Попова, А. Б. (Ред.). (1998). *Феномен нації : основи життєдіяльності*. Київ : Знання.
112. Попович, М. В. (2006). *Проблеми теорії ментальності : монографія*. (с. 3–30). Київ : Наукова думка.
113. Решетнікова, Т. В. (2023). *Думка це енергія*. Відновлено з : https://zn.ua/science/mysl_eto_energiya.html
114. Рудакевич, О. М. (1995). Ментальність і політична культура української нації. *Розбудова держави*, 10, 26–30.
115. Рудакевич, О. М. (2010). *Національна політична культура : теорія, методологія, український досвід*. Тернопіль : Економічна думка.
116. Ручка, А. О. (2012). *Цінності і смисли як компоненти соціокультурної реальності : смислова морфологія соціуму*. Київ : Інститут соціології НАНУ, 91–123.
117. Сакун, А. В. (2014). Амбівалентність сучасної соціальності в символах глобалізації. *Перспективи*, 1 (59), 107–111.
118. Сокур'янська, Л. Г. (2004). Студентство на шлях до іншого суспільства : ціннісний дискурс переходу. *Український соціум*, 1(3), 48–55.
119. Сорокін, П. (1993). *Українська діаспора*. Київ : Інститут соціології АН України.

120. Соціологічна група «Рейтинг» – одна з найбільших недержавних та незалежних дослідницьких інституцій в Україні. Відновлено з : https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_dentichn_st_patr_otizm_c_nnost_17-18_serpnya_2022.html
121. Старовойт, І. С. (1997). *Західноєвропейська та українська ментальності : збіг і своєрідності : філософсько-історичний аналіз*. (Дис. д-ра філос. наук.). Тернопільська академія народного господарства. Тернопіль.
122. Стогній, І. П. (Ред). (2003). *Сковорода Григорій : ідейна спадщина і сучасність*. Київ : Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет.
123. Стогній, І. П., Шинкарук, В. П. (Ред). (1997). *Сковорода Григорій : образ мислителя*. Київ : Наукова думка.
124. Табачковський, В. Г. (Ред.). (2004). *Людина в есенційних та екзистенційних вимірах*. Ін-т філософії НАН України. Київ : Наук. думка, 246 с.
125. Тойнбі, Арнольд (1995). *Дослідження історії* (Т. 1–2). Київ : Основи.
126. Туренко, В. Е. (2017). *Антична філософія любові*. Київ : Вадекс.
127. Тойнбі, Арнольд (1995). *Дослідження історії* (Т. 1–2). Київ : Основи.
128. Туренко, В. Е. (2017). *Антична філософія любові*. Київ : Вадекс.
129. Ушкалов, Л. В., Марченко, О. В. (1993). *Нариси з філософії Григорія Сковороди : монографія*. Харків : Основа.
130. Фрідман, Т. Л. (2008). *Світ плаский : глобалізований світ у XXI столітті*. Харків : Акта.
131. Фурман, А. В. (2014). *Психокультура української ментальності*. Тернопіль : НДІ МЕВО.
132. Халапсіс, А. В. (1999). Досвід онтології культури. *Філософія і соціологія в контексті сучасної культури : збірник наук праць*. (с. 60-67). Дніпропетровськ : Дніпропетровський національний університет.

133. Ходанич, Ю. М. (2019). *Милосердя як аксіологічний феномен : соціально-філософський аспект*. (Дис. канд. філос. наук). Київський університет імені Б. Грінченка. Київ.
134. Храмова, В. (1992). *До проблеми української ментальності*. Київ : Українська думка.
135. Цимбалістий, Б. І. (1992). *Родина і душа народу*. Київ : Українська думка.
136. Чибісова, Н. Г. (2007). Ментальне поле як важливий чинник становлення соціокультурного середовища українського суспільства. *Вища освіта України*, 11, 90–98.
137. Чижевський, Д. І. (1992). *Нариси з історії філософії на Україні*. Київ : Видавництво Орії при УКСП Кобза.
138. Шевченко, В. І. (2007). *Дружба з мудрістю, або Ключові проблеми української філософії : теоретико-методологічний коментар до курсу філософії у ВНЗ*. Київ : Поліграфічний центр «Фоліант».
139. Шевчук С. В. (2016). *Світогляд як результат взаємодії науки з іншими елементами духовного життя суспільства*. Відновлено з : http://ir.polissiauniver.edu.ua/bitstream/123456789/7987/1/ZOO_2016_162-165.pdf
140. Шинкарук, В. І. (2002). *Філософський енциклопедичний словник*. (с. 568–569). Київ : Інститут філософії імені Г. Сковороди.
141. Шинкарук, Л. В. (2014). *Виробничий сектор та ціннісні орієнтири. Ціннісна складова модернізаційних процесів у сучасному соціумі України : колективна монографія*. (с. 97–109). Київ : Інститут економіки та прогнозування НАН України.
142. Шлемкевич, М. (1954). *Загублена українська людина*. Нью-Йорк : Життя і мислі.
143. Юнг, К. Г. (2013). *Архетипи і колективне несвідоме*. Відновлено з : <https://readeat.com/product/105425-arxetipi-i-kolektivne-nesvidome>

144. Юрій, М. Ф. (2007). *Етногенез та менталітет українського народу : навчальний посібник*. Київ : Кондор.
145. Юркевич, П. Д. (2009). Серце і його значення в духовному житті людини за вченням слова Божого. *Філософія : хрестоматія (від витоків до сьогодення)*. (с. 491). Київ : Знання.
146. Янів, В. М. (1992). Українська вдача і наш виховний ідеал. *Літопис червоної калини*, 6–7, 6–23.
147. Янів, В. М. (2006). *Нариси до історії української етнопсихології*. Київ : Знання.
148. Alexander, J. (2003). *The Meanings of Social Life : A Cultural. Sociology*. Oxford; New York : Oxford University Press.
149. Audi, R. (2009). Nationalism, Patriotism, and Cosmopolitanism in an Age of Globalization. *Journal of Ethics*, 13(4), 365–381.
150. Beer, D., Burrows, R. (2013). Popular Culture, Digital Archives and the New Social Life of Data. *Theory, Culture and Society*, 30, 47–71.
151. Bell, C. (1997). *Ritual : Perspectives and Dimensions*. New York : Oxford University Press.
152. Blank, R. H. (2010). Globalization : Pluralist Concerns and Contexts. In J. J. Giordano & B. Gordijn (Eds.). *Scientific and Philosophical Perspectives in Neuroethics* (May). (pp. 110–115). Cambridge : Cambridge University Press.
153. Braeckman, A. (2008). Reflexive Modernization and the End of the Nation State. *Ethical Perspectives*, 15(3), 343–367.
154. *European Social Survey*. (ESS). Restored from : <https://www.eui.eu/Research/Library/ResearchGuides/Economics/Statistics/DataPortal/ESS>
155. Forsyth, D. R., Hoyt C. L. (2011). *For the Greater Good of All : Perspectives on Individualism, Society, and Leadership*. New York : Palgrave Macmillan.

156. Freitag, S. B. (1989). Popular Culture in the Rewriting of History : an Essay in Comparative History and Historiography. *Journal of Peasant Studies*, 16(3), 169–198.
157. Friedman, L. (1997). *The Concept of Legal Culture. Comparing Legal Cultures*. (c. 33–40.). Aldershot : Dartmouth.
158. Fukuyama, IO. F. (2002). *Political control of biotechnology. Our Posthuman Future : Consequences of the Biotechnology Revolution* (c. 130–138). New York : Farrar.
159. Fukuyama F. (1992). *The End of History and the Last Man*. New York : Free Press.
160. Golovakha, E., Gorbachyk, A. (2009). *Social Changes in Ukraine and Europe; Outcomes of European Social Survey 2005–2007*. Kyiv : Institute of Sociology of the NAS of Ukraine.
161. Hawking, S. (2018). *Brief answers to the big questions*. London : Hodder & Stoughton.
162. Hergenhahn, B. (2009). *Pythagoras. An Introduction to the History of Psychology. 6th ed.* (p. 34–35). Belmont : Wadsworth, Sengage Learning Inc.
163. Hordiichuk, O., Halapsis, A., Kozlovets M. (2023). How the Information Warfare Turns into Full-Scale Military Aggression : The Experience of Ukraine. *Przegląd Strategiczny*, Vol. 16, 345–362.
164. Huber, W. (2015). Human Rights and Globalization. *Religion and Human Rights : Global Challenges From Intercultural Perspectives*. (p. 7–24.). Berlin : De Gruyter.
165. Huntington, S. P. (1993). The Clash of Civilizations? *Foreign Affairs*, 72(3), 22–49.
166. Huntington, S. P. (1996). *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York : Simon & Schuster.
167. Lee, D., Lee, E. (2010). *Human Rights and the Ethics of Globalization*. New York : Cambridge University Press.

168. Levinas, E. (2001). Philosophy, Justice, and Love. Is It Righteous to Be? *Interviews with Emmanuel Levinas* (pp. 165–181). Kosky : Indiana University Press.
169. Lippmann, W. (1960). *Public opinion*. New York : McMillan.
170. Machan, T. R.(1998). *Classical Individualism : The Supreme Importance of Each Human Being*. London : Routledge.
171. Mikhalova, Yu. O, Liseyenko, O. V. (2021). The Influence of Legal Mindset in Developing Legal Culture. *VI International Science Conference «Actual tendencies of development science and practice* (October 25–27). (pp. 192–195). Rome; Italy.
172. Moore, K., Kleinman, D., Hess, D., Frickel, S. (2011). Science and Neoliberal Globalization : A Political Sociological Approach. *Theory and Society*, 40(5), 505–532.
173. Moseley, A. (2001). Philosophy of love. *Internet Encyclopedia of Philosophy*. Restored from : <https://philpapers.org/rec/MOSPOL>
174. Murdock, G. P. (1945). The Common Denominator of Culture. *In R. Linton The Science of Man in the World Crisis*. (pp. 123–142). New York : Columbia University Press.
175. Pufendorf, S. (2000). *On the Duty of Man and Citizen*. Cambridge : Cambridge University Press.
176. Petinova, O., Svitlytska, V. (2023). Feminine Origin in the Cosmogonic Ideas of the Slavic and Eastern Philosophy : a Comparative Analysis. *Philosophy and Cosmology*, Vol. 31, 96–107.
177. Rokeach, M. (1973) *The Nature of Human Values*. New York : Free Press.
178. Roszak T. (1995). *The Making of a Counter Culture: Reflections on the Technocratic Society and Its Youthful Opposition*. Berkeley : University of California Press.

179. Schwartz, S. (1992). Universals in the content and structure of values : Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. *Advances in experimental social psychology*, Vol. 25, 1–65.
180. Sorokin, P. (1970). *Social and Cultural Dynamics: A Study of Change in Major Systems of Art, Truth, Ethics, Law and Social Relationships*. Boston : Porter Sargent.
181. Steger, M., James, P. (2011). Three Dimensions of Subjective Globalization. *ProtoSociology*, 27, 53–70.
182. Targowski, A. (2012). The Myths and Realities of the Clash of Western and Chinese Civilizations in the 21st Century. The Globalization and Comparative Approach. *Dialogue and Universalism*, 21(4), 21–43.
183. Tiltman, H. (1934). *Hessel. Peasant Europe*. London : Jarrolds Publishers/
184. Toffler, A. (1984). *Future Shock*. New York : Bantam.
185. Toffler, A. (1991). *Powershift : Knowledge, Wealth, and Violence at the Edge of the 21st. Century*. New York : Bantam.
186. Toffler, A. The (1981). *Third Wave*. New York : Bantam.
187. Weber, M. (1978). *Economy and Society : An Outline of Interpretive Sociology*. Berkeley : University of California Press.
188. Wheeler, G. (2000). *Beyond Individualism: Toward a New Understanding of Self, Relationship, & Experience*. Cambridge, MA : GICPress.
189. Wilmot, B. (2012). Looking beyond the Individualism & Homo Economicus of Neoclassical Economic. *Journal of Catholic Social Thought*, 9(1), 205–208.
190. *World Values Survey : All Rounds - Country-Pooled Datafile Version. Integrated EVS/WVS 1981-2008 Information*. Restored from : <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSContents.jsp?CMSID=intinfo&CMSID=intinfo>

191. Zerzan, J. (2007). Second-Best Life : Real Virtuality. *Telos : Critical Theory of the Contemporary*, 141, 187–190.